T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

İLYAS TÜRKBEN
FELSEFE ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Şule GECE

KIRIKKALE-2023

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

İLYAS TÜRKBEN
FELSEFE ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Şule GECE

KIRIKKALE-2023

KABUL-ONAY

İlyas TÜRKBEN tarafından hazırlanan "FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ" adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Şule GECE
Felsefe Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi İmza…….
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan: Dr. Öğr. Ufuk BİRCAN
Felsefe Anabilim Dalı, Hacı Bayram Veli Üniversitesi İmza…….
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Doç. Dr. Aysel DEMİR
Felsefe Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi İmza…….
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 09/01/2023
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

……..…….
Unvanı Adı SOYADI
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İTHAF

Can bulduğum ilk andan itibaren varlıklarıyla arkamda ‘’dağ’’ gibi duran biricik eşime ve aileme çok teşekkür ediyorum.

Lisans eğitimimin başından itibaren desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübeleri ile bana yol gösteren, güler yüzü ve motive edici hayat anlayışı ile akademik hayatımda cesaret veren değerli hocam, danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Şule GECE’ye sonsuz minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

ETİK BEYAN

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

(İmza)
İlyas TÜRKBEN
09.01.2023

ÖZET

FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Şule GECE
Ocak 2023, 84 sayfa

Bu çalışma ile 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan felsefi ve toplumsal bir hareket olan Aydınlanma'nın özellikle muhafazakarlar, romantikler ve çeşitli kıta Avrupası düşünürlerinin araçsal akılcılık, natüralizm ve bilimcilik nedeniyle ciddi bir eleştirisi olarak başlayan Aydınlanma eleştirisinin Frankfurt Okulu bağlamında ortaya konulması amaçlanmış ve çalışmanın ilk bölümünde aydınlanma, ikinci bölümünde Frankfurt Okulu, üçüncü bölümünde ise okulun geliştirdiği eleştiriler hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

Aydınlanma, inşa etmeye çalıştığı yeni dünyada mutlak hümanizm ve insan davranışının tek rehberinin düşünce olduğuna ve düşüncenin gelenekten veya herhangi bir dini kaynağın veya kendisinin haricinde diğer kaynaktan yardım almayan akıl olduğunun inancıyla önce İtalya'nın kuzeyinde, ardından İngiltere ve Hollanda gibi Avrupa ülkelerinde ilerleme fikri yavaş yavaş kök salar ve kısa sürede yaygınlaşır.

Eleştirel Teori ya da bir diğer adıyla Frankfurt Okulu, üyeleri arasındaki temel görüş farklılıklarına rağmen, ortak fikir birliği "eleştirel teori" anlayışına dayan, 1923 yılında farklı disiplinlerden düşünür ve bilim adamları tarafından Almanya'da kurulan ve 20. yy dünyasında yaşanan olumsuzluk ve savaşlar doğrultusunda ortaya çıkan bir sosyal araştırma kurumudur. Sosyal bilimlerin son 20 yılında özellikle antropoloji, ekonomi, sosyoloji gibi alanlarda Marksist düşüncenin gelişimini sağlayan ve temel ilgi alanlarına çok yakın bir yol izleyen okul orijinal formuyla sosyolojik veya Marksist bir okul olarak son bulmuştur.

Okulun; felsefe, siyaset, psikanaliz, müzik, estetik gibi farklı disiplinlerde çalışmalar yaparken genellikle araştırmalarına eleştirel bir perspektiften bakmaya çalışması bağlamında Aydınlanmaya yönelik eleştirileri dikkat çekmektedir. Aydınlanma eleştirisi daha önceki dönemlerde başlamasına karşın en ciddi ve en sağlam eleştiri Horkheimer, Adorno, Habermas ve Marcuse gibi Frankfurt okulu üyelerince yapıldığı görülmektedir. Özetle Aydınlanmanın temel bir öncülü olan eski dünya hurafelerinin, geleneklerinin ve kadim inançların üstesinden gelinmesi ve kökünün kazınması söylemidir; bu fikrin mit haline geldiği, eleştirdiği ve ortadan kaldırmayı amaçladığı olgu kadardır ve Aydınlanma amacından sapmıştır.

Anahtar kelimeler: Aydınlanma, Aydınlanma eleştirisi, Eleştirel Teori, Frankfurt Okulu.

ABSTRACT

THE CRİTİQUE OF ENLİGHTENMENT IN THE CONTEXT OF THE FRANKFURT SCHOOL

Kırıkkale University
Social Sciences Institute
Department of Philosophy, Master Thesis
Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Şule GECE
January 2023, 84 pages

With this study, it is aimed to present the Enlightenment criticism, which started as a serious criticism of the Enlightenment, which is a philosophical and social movement that emerged in Europe in the 18th century, especially by conservatives, romantics and various continental European thinkers, due to instrumental rationality, naturalism and scientism, in the context of the Frankfurt School. In the first part of the study, detailed information is given about enlightenment, in the second part about the Frankfurt School, and in the third part about the criticisms developed by the school.

The Enlightenment, believing that thought is the only guide of absolute humanism and human behavior in the new world it is trying to build, and that thought is the mind that does not get help from tradition or any religious source or any other source other than itself, the idea of progress was slow, first in the north of Italy and then in European countries such as England and the Netherlands. takes root slowly and spreads in a short time.

Critical Theory, also known as the Frankfurt School, is based on the common consensus "critical theory", despite the fundamental differences among its members, and was founded in 1923 by thinkers and scientists from different disciplines in Germany and in line with the negativities and wars experienced in the 20th century world. It is an emerging social research institution. In the last 20 years of social sciences, the school, which provided the development of Marxist thought especially in fields such as anthropology, economics, and sociology, and followed a path very close to its main interests, ended as a sociological or Marxist school in its original form.

your school; While working in different disciplines such as philosophy, politics, psychoanalysis, music, aesthetics, his criticism of the Enlightenment draws attention in the context of trying to look at his research from a critical perspective. Although the criticism of the Enlightenment began in earlier periods, it is seen that the most serious and sound criticism was made by members of the Frankfurt school such as Horkheimer, Adorno, Habermas and Marcuse. In short, it is a discourse of overcoming and uprooting old-world superstitions, traditions, and ancient beliefs, a fundamental premise of the Enlightenment; It is as much as the fact that this idea has become a myth, criticizes and aims to destroy, and it has deviated from the purpose of Enlightenment.

Key Words: Enlightenment, Enlightenment critique, Critical Theory, Frankfurt School.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL-ONAY ..... **i**
İTHAF ..... **ii**
ETİK BEYAN ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
SİMGE VE KISALTMALAR ..... **viii**
1. GİRİŞ **1**
2. FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ **5**
2.1. Aydınlanma Düşüncesi 5
2.2. Aydınlanma Hareketinin Temelleri 10
2.3. Aydınlanma Hareketinin İlerleyişi 19
2.4. Aydınlanma Hareketinin Çöküşü 21
2.5. Aydınlanma Hareketine Yönelik Eleştiriler ve Karşıt Görüşler 23
3. FRANKFURT OKULU **32**
3.1. Frankfurt Okulu 32
3.2. Frankfurt Okulu'nun Tarihsel Gelişimi 33
3.2.1. Birinci Dönem: Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (1923-1933) 40
3.2.2. İkinci Dönem: Amerika'ya Kaçış (1933-1950) 41
3.2.3. Üçüncü Dönem: Almanya'ya Dönüş (1950-1970) 42
3.2.4. Dördüncü Dönem: Çöküş (1970 Sonrası) 43
3.2.5. Yeni Eleştirel Teori 44
3.3. Frankfurt Okulu'na Eleştiriler 45
4. FRANKFURT OKULUNUN AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ **46**
4.1. Aydınlanma Eleştirisi (Diyalektiği) 48
4.2. Us (Akıl) Eleştirisi 50
4.3. Bilim ve Teknoloji Eleştirisi 55
4.4. Kültür Endüstrisi Eleştirisi 56

4.5. Pozitivizm Eleştirisi 59
4.6. Tahakküm Eleştirisi 61
4.7. Kapitalizm Eleştirisi 61
4.8. Faşizm Eleştirisi 62
4.9. Özne-Nesne İlişkisi 62
5. SONUÇ 64
KAYNAKÇA 68
ÖZGEÇMİŞ 72

SİMGE VE KISALTMALAR

MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
vb.	ve benzeri
vs.	ve saire
s	sayfa
vd.	ve diğerleri
…	

1. GİRİŞ

Aydınlanma, eski dünyayı bu dünyanın yıkıntılarından yıkmayı ve teknik gelişme olarak teorik bilgiyle, yaratıcı aklın belirlediği ilkelerle ve bilimsel bilginin pratik sonuçlarıyla yeni bir aydınlanmış dünya inşa etmeyi amaçlar. Dinsel ideolojik formların Rönesans eleştirisinin başlamasıyla birlikte, insanın evrenin merkezinde olduğu fikri ortaya çıkmıştır (Yıldırım, 2019). Rönesans'tan sonra insanların özgüvenleri artmış, doğaüstü, doğal ve beşeri şeyleri açıklamada bilimin üstünlüğüne inanmış, eski geleneklerin mitolojik yorumlarını bilim dışı bir şekilde kabul etmiştir. Doğaya hükmetmek ve bilgisinden yararlanmak, doğayı insan için bir araç haline getirmek ister. Zamanla, doğaüstü veya mitin keşfedilmesiyle, doğaüstü ve mit sınıflandırılmış ve bilim alanına dahil edilmiştir (Akar, 2007).

Popüler siyasete, özellikle işçi sınıfını merkeze alan politikalara aşırı güvensizlik, Frankfurt Okulu'nun temelini oluşturmaktadır. Macar kuramcı Gyorgy Lukacs 1920'lerde işçi sınıfının tarihin ana yapıcı öznesi olduğunu iddia etmiş ve sınıf bilinçli bir proletaryanın önderliğindeki bir devrimin yakında gerçekleşeceğine inanmıştır. Sonuç olarak, faşizm Avrupa'ya yayılmıştır (Ergun, 2018). Frankfurt Okulu, pozitivist yöntemlerin insan sorunlarına yönelik uygulanmaların yetersizliğiyle ilgilenir, çünkü pozitivist yöntemler, sosyal hayatın yasalarını keşfetmek için kullanılır ve totaliter sosyal düzeni kabul edilebilir tek fenomen olarak tanımlar. Ancak değişen sosyal ilişkileri ikinci bir doğa olarak teorize etmek, sosyal dinamikleri ve toplumu açıklamak için olası alternatifleri görmezden gelmektir (Aşkın, 2011).

Avrupa kapitalizminde bir değişim dönemi olan 1920'lerde Frankfurt Okulu dünya gündeminde yer almaya başlar. 19. yüzyılın bırakınız yapsınlar kapitalizminden farklı olarak, sermaye liderliğindeki piyasalar ile devlet gücü arasında yakın bir iş birliği ortaya çıkmaya başlar. Çok az tekel, piyasayı tekelleştirmek için devlet gücünü kullanır ve kapitalizmin rekabetçi unsurlarını en aza indirir (Yeşilyurt, 2013). Bankacılıktan finansa, imalattan eğlenceye kadar hemen her sektör belli sayıda

yatırımcının eline düşer. Marksizmden anlaşıldığı gibi; tekelci kapitalizmde devlet, sermayenin yararına sınıf çatışmalarını bastırmak için şiddet kullanır (Akar, 2007).

Hayal kırıklığına uğramış Adorno ve Horkheimer; kitle siyasetinin başarısızlığının nedenlerini ararken, afyonu artık bir din değil, kültür endüstrisinin sağladığı bir meta olan kültür endüstrisinin kitleleri zehirlemesine işaret ederler (Odabaş, 2018). Adorno ve Horkheimer; "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı kitapta Aydınlanma döneminde oluşan fikirlerin halüsinasyonlara dönüştüğünü vurgularlar. Bu çalışma; kadim inançların hurafelerini, geleneklerini ve söylemlerini yıkmak ve ortadan kaldırmak, ana duyguyu oluşturan Aydınlanma düşünce sisteminin temel önermesidir (Akar, 2007).

Aydınlanma'nın özü eleştirel düşünce iken, diyalektik tutumu reddeden Hegel'in yazılarının ideolojik köklerine eleştirel bir bakış açısı getiremediği için var olduğunu iddia ettiği değerlerin çok gerisinde kalmıştır (Aşkın, 2011). Hata yapmak onları ortadan kaldırmadığı için, eleştirel teori izleyicinin popüler kültür, kitle kültürü ve kültür endüstrisi hakkında farkındalığını artırmayı amaçlar ve körelmiş bilincin kendilerine yöneltilen niyetleri gerçekleştirebilmesi için bu niyetlerin ortaya çıkarılması gerektiğini vurgular (Akkol, 2019).

Araçsal ussallık, çağdaş kapitalist toplumların iktisadi örgütlenmesine giderek daha fazla egemen olur. Araçsal ussallığın egemen olduğu hümanizmin zirvesiyle temsil edilen Aydınlanma düşüncesi, geleceğini yok etmiş gibi geriler. Modern toplumda kapitalizm; insan ihtiyaç ve arzularını dikkate almadan daha fazla kar etme hedefinin arkasında modern toplumda tüm üretim, daha fazla sermaye biriktirmek için piyasaya yönelir (Akkol, 2019). En sertinden en hafifine ve en basitine uzanan modernite kavramı, onu eski düzenin yıkılması ve nesnel ya da araçsal aklın zaferi açısından tanımlamadaki özgürleştirici ve yaratıcı gücünü yitirmiştir. Bu hareketlerin kökenlerini anlamak kesinlikle Batı'da geliştirilen modern düşüncenin eleştirel bir araştırmasını gerektirir, ancak bu hiçbir şekilde araçsal aklın etkinliğinden ve eleştirel düşünme ve bireyciliğin özgürleştirici gücünden zevk almak için bir neden değildir (Touraine, 2002, s. 16).

Frankfurt Okulu'nun çıkış noktasında, 18. yüzyıldan beri dünyayı şekillendiren pragmatizm, liberalizm, kapitalizm ve faşizmin modern, aydınlanmış, pozitivist ve

araçsal rasyonel pratiklerinin eleştirel ve diyalektik bir analizi yatar. Bu bağlamda okulun araştırması, aydınlanmış bir kültür tarafından belirlenen, psikolojik, politik ve kültürel ilişkilerle çevrili, üretim yöntem ve ilişkilerine dayalı modern insana yönelik eleştirel bir tutuma dayanmaktadır (Aşkın, 2011). Sanayileşme yoluyla insanoğlunun doğaya tahakkümü teknolojik tahakkümdür. Zamanla teknoloji, aydınlanmanın özünün karşıtı olan egemen ile özdeşleşmiştir. İdeolojik egemenlik ile doğal egemenliğin birleşimi, "mekaniğin" dünya görüşünü oluşturur. Özden, hümanizmden ve natüralizmden ayrılan Aydınlanma, kitleleri aldatmanın ve insan bilincini dizginlemenin bir yolu haline gelmiştir (Akkol, 2019).

Frankfurt Okulu, Marx'ın eleştirel yaklaşımını bir "eleştirel teori", pozitivist görüş altındaki eleştirel düşüncenin önündeki engellere bir yanıt ve kapitalist pozitivizm görüşü için patolojik bir vaka olarak görerek modernizmin iki kutuplu mirasını miras alır. Frankfurt Okulu kuramcıları, Marx'ın "politik ekonomi" eleştirisini daha genel bir pozitivizm eleştirisinin merkezine koyar (Aşkın, 2011). Aydınlanma tasarımının tarihsel sürecini tersine çeviren Heidegger ve Adorno'ya göre öznel metafizik pozitivizm, teknolojinin egemenliğinde bir misyona sahiptir (Öztürk, 2020). Bu doğrultuda inceleme, tartışma ve yorumlar ışığında felsefi düşünce açısından bu çalışma ile Frankfurt okulu bağlamında aydınlanma eleştirisinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunulması amaçlanmıştır.

Bilim ilerledikçe sosyal, politik, ticari, felsefi ve hatta tüm yaşam dinamikleri, hayatı algılamak ve anlamak için kullanılan yöntemler de değişti ve sürekli değişiyor. Orta Çağ'dan 17. yüzyıla kadar olan Aydınlanma, insanlığı bazı takıntılardan ve dini kabullerden kurtarmayı ve bireyi "ben" olarak gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Bu durumda insanların Aydınlanma düşüncesi akılla açıklanamayacak ve anlaşılamayacak bir düzeye erişmiştir (Altınkaya, 2014). Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisi, temelde bir ideoloji eleştirisi olarak tanımlanabilir. Eleştirel kuramın kökeninin Marx'ın ekonomi politik eleştirisi ve Lukacs'ın Hegelci Marksizmi olduğu söylenebilir. Eleştirel teori, Lukacs'ın toplumsal yaşamın hiçbir parçasının tarihsel bütünle, yani toplumsal yapıyla ilişkilendirilmedikçe anlaşılamayacağını iddia eden "bütünlük" kavramına dayanmaktadır. Horkheimer ve Adorno, politik ekonomi eleştirilerine araçsal rasyonalite eleştirisini ekleyerek Marksizmi yeniden yorumlar (Balkız, 2004).

Bu çalışma ile Postmodern dünyamızdaki felsefi yaklaşımlardan Frankfurt Okulu'nun yaklaşımlarından Aydınlanma Eleştirisi hareket noktası alınarak doküman analizi temelinde incelenmiş ve yorumlanmıştır. Birinci kısımda aydınlanma düşüncesi, aydınlanmanın temelleri, ilerleyişi ve çöküşü ile aydınlanmaya yönelik eleştiriler; ikinci kısımda Frankfurt Okulu, okulun tarihsel gelişimi, okula yönelik eleştiriler ve temsilcileri ve üçüncü kısımda ise Frankfurt Okulunun aydınlanmaya ilişkin eleştirileri genel hatlarıyla ele alınmıştır. Aydınlanma'nın insanları tüm mitolojik düşüncelerden özgürleştirmek yerine sindirmek ve korkutmak için yeni bir efsane haline gelmesi, Frankfurt Okulu bağlamında Aydınlanma eleştirisinin bakış açısını ve literatürün genel çerçevesini ortaya koyması açısından önemli çıkarımlara sahiptir.

2. FRANKFURT OKULU BAĞLAMINDA AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

Bu bölümde araştırmanın amacı doğrultusunda aydınlanma düşüncesi, aydınlanmanın temelleri, ilerleyişi ve çöküşü ile aydınlanmaya yönelik eleştiriler genel hatlarıyla ele alınmıştır.

2.1. Aydınlanma Düşüncesi

Aydınlanma, 16. ve 17. yüzyıllarda başlatılıp beslenen, ancak en gelişmiş biçimine 18. yüzyılda ulaşan ilerleme inancıdır. 16. ve 17. yüzyıllar, büyük keşiflerin ve icatların dönemi olmuş; Kepler, Galileo, Newton, Harvey, modern doğa bilimlerinde önemli başarılar elde etmiştir. Aydınlanma Çağı olarak da bilinen 18. yüzyıl, iyimserliğin ilerleme inancını tamamen kucakladığı, keşifler ve bilimsel başarılarla beslenen bir yüzyıl olarak kayıtlara geçmektedir (Kolektif, 1990, s. 419). Aydınlanma Çağı'nın kuluçka dönemi diyebileceğimiz "Akıl Çağı", 17. yüzyılı, önceki Ortaçağ'dan hem tarihsel hem de toplumsal olarak kökten değişen "iktidar ilişkileri" açısından değerlendirir (Göka, 2000). Aydınlanma terimi, Avrupa uygarlığı tarihinde 17. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve 18. yüzyılın sonuna kadar devam eden bir dönemi belirtmek veya belirtmek için kullanılır (Cevizci, 2017, s. 11-12).

Alan yazın incelendiğinde Aydınlanma ile ilgili; önceden var olan irade, yetki ve aklın kullanımını birbirine bağlayan ilişkilerde değişiklikler (Foucault, 2000); Kendi hatasından dolayı düşmüş bir olgunlaşmamışlık durumundan bir kişiyi kurtarmak (Kant, 1984); dine düşmanlığı ve aklın eleştirel kullanımı yoluyla özgürlük ve ilerleme arayışını veya arzusunu içeren, kişinin benliğini ve toplumla ilişkisini değiştirmeyi amaçlayan uyumlu bir entelektüel hareket, homojen ve yapıcı bir reform programı (Gay, 1977; akt. Cevizci, 2017, s. 15); akılcılığa dayalı, akılcı değer sistemine yansıyan düşünce sistemi (Cassirer, 2000); düşünce ve ifade özgürlüğü, dini eleştiri, rasyonel

ve bilimsel değerlere inanç ve sosyal ilerleme ve bireyciliğe vurgu da dahil olmak üzere bir dizi ilerici fikrin gelişimine katkıda bulunan kültürel bir hareket (Cevizci, 2000, s. 35); düşünceye şüpheci bir yaklaşıma dayanan, pozitif ve rasyonel bir anlayışla doğaya ve insanlara bakmanın bir yolu (Kayhan, 2000); akıl tarafından yönetilen eylem veya süreç; 1680-1780 yılları arasında Avrupa kültürel ve entelektüel tarihinde, aklın gelenekçiliğe, gericiliğe ve dayatmacılığa karşı ortaya çıktığı bir eğilim; bilimsel keşif ve felsefi eleştiri, Avrupa'nın 17. yüzyılın ikinci yarısına yayılan gelişiminin temel dayanakları; filozofların düşünceyi insan yaşamının mutlak hükümdarı ve rehberi haline getirme ve bireysel bilinci bilginin ışığıyla aydınlatma çabalarıyla karakterize edilen bir kültürel dönem (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 160); 17. yy Batı felsefi hareketiyle başlayan ve uzun bir süre devam eden genel bir entelektüel ve bilimsel dönem (Altınkaya, 2014); bireyi kısıtlayan, karar vermesini ve özgürce hareket etmesini engelleyen her türlü otoriteye karşı çıkarak aklını kullanma cesareti gösteren eylemler (Gökulu, 2014) şeklinde tanımlandığı görülmektedir.

Akademik bir alışkanlıkla "Entelektüel Devrim" iki döneme ayrılır; 17. yüzyıl, "Akıl Çağı", 18. yüzyıl ise "Aydınlanma Çağı" olarak adlandırılır. 17 ile 18. yüzyılı bir "fikir devrimi" adı altında bir arada ele almak, neredeyse tüm Avrupa'yı kapsayan ve insanlık tarihinde belirleyici bir rol oynayan, ancak fikirler ve siyasi olgu ile sınırlı olmayan bir olgudur (Göka, 2000). Us, birleşme noktasıdır, bu yüzyılın merkezidir; bu yüzyılın umutsuzca arzuladığı, elde etmek istediği ve yol gösterdiği her şeydir. On sekizinci yüzyıl, aklın birliğine ve yanılmazlığına sıkı sıkıya bağlıydı. Akıl, düşünen bütün özneler, bütün milletler, bütün çağlar, bütün kültürler için aynıdır. Dini inancın sürekli değişen ilkelerinde, ahlaki kod ve inançlarda, teorik iddia ve yargılarda, aklın ne olduğunu ifade eden kimlik, istikrar ve kalıcılıkta tecelli eden sağlam ve ezeli bir öz vardır (Cassirer, 2000).

18. yüzyıl başlarında aufklären, ausklären ve erleuchten sözcükleri ile birlikte, İngilizce "enlighten", Fransızca "éclairer", İtalyanca "illuminismo", İspanyolca "ilustracion" ve Almanca "auklärung" sözcükleri kullanılırken 1780'lerde Aufklärung şeklinde görülmesi, kavram olarak bir kültürü ya da bir dönemi anlatmak için kullanıldığı ve tabii ki bugünü de içerdiği görülmektedir. Kant ise 1784 yılında yayımladığı makaleden önceki yazılarında dönemini "eleştiri çağı", "düşünce çağı" ve "aydınlanma çağı" olarak tanımlar (Schmidt, 2000). Ancak, Aydınlanma kavramının çoğu üyesi Prusya bürokrasisine dahildir ve oluşturdukları Mittwochsgesellschaft

Derneğinin yayın organı olan Berlinische Monatsschrift'ta "Aydınlanma Nedir?" sorusunu sorup cevaplamaları aydınlanmaya bir kurumsal hüviyet kazandırır (Denby, 2000) ve ortaya çıktığı anavatanında -Fransa'da- Işıklar Yüzyılı anlamına gelen "Siécle des Lumières" ifadesi kullanılmıştır (Altınkaya, 2014).

18. yüzyılın ortalarında insan düşüncesinde son üç yüzyıla kıyasla çok önemli bir değişimin olduğu açıktır. On beşinci yüzyıl entelektüel/edebi bir hareket olarak "Rönesans"ı getirdi; Reform on altıncı yüzyılda doruğa ulaştı ve on yedinci yüzyılda Kartezyen felsefenin zaferi dünya görüşümüzü çarpıcı biçimde değiştirir. 18. yüzyılda doğa bilimleri ile birlikte diğer tüm bilimler de yeni bir biçim alır. Tabii ki, doğayı arzularımızdan ve ideallerimizden bağımsız bir kendiliğindenlik olarak görmek, ona karşı bir dinginlik ve soğukkanlılık gerektirir. Ama öte yandan, dönüşümün kendisi de düşünürlerimizde yeni, canlı bir coşkuyla karşılandı, bu da yüzyıllık coşkumuzun nedenidir. Her yöne işleyen bu coşku, önünüzdeki engelleri aşan bir sel gibi her şeyi alıp götürür. Pek çok konuda yeni anlayışlar var; pek çok yeni kara nokta ortaya çıkar; bunların hepsi, düşünürlerin genel coşkusunun meyveleridir (Cassirer, 2000).

Aydınlanma, düşünceden kaynaklanan bir şüphecilik yöntemine dayalı, doğaya ve insanlara pozitif ve rasyonel bir anlayışla bakma biçimidir. Bu dönemin siyasi ve toplumsal süreçlerinin karmaşıklığı ve dinamikleri, bu karmaşıklık ve akışkanlık ile bilgi üretimlerine yansır. Yeni düzene doğru giden sürecin dinamikleri de bu dönemin filozoflarını teorik ürünlerden çok yaşamın kendisine yöneltir (Kayhan, 2000). Bilim ilerledikçe toplum, siyaset, ticaret, felsefe ve hatta hayatın tüm dinamikleri, hayatı algılamak ve anlamak için kullanılan yöntemler gibi değişir. Böylece 17. yüzyıldan itibaren "akılcı" düşünce Batı'nın her alanında kendini gösterir. Bu bağlamda "rasyonalist" düşünce, "ilerici" düşünceyi temel alarak, insanoğlunun yönlendirdiği tüm olguları akılcı bir gözle açıklamaya çalışır (Altınkaya, 2014).

Rönesans'ın dini düşünce biçimlerini eleştirmeye başladığında, insanın evrenin merkezi olduğu fikri insanların kafasında şekillenir. Böylece doğayı incelenebilir nesnelere indirgeyen bir özne kavramı için dini olmayan bir temel oluşturur. Rönesans'tan sonra insanların özgüvenleri artar. Doğaüstü, doğal ve insani şeyleri açıklamada bilimin üstünlüğüne olan inanç, eski geleneklerden gelen mitolojik yorumların bilim dışı kabulüne yol açar. Doğaya hakim olma ve doğadan yararlanma

anlayışı, doğayı insan için bir araç haline getirir. Zamanla, doğaüstü veya mitler keşfedilir ve bilim alanına dahil edilebilecek kategorilere ayrılır (Akar, 2007).

Aydınlanma düşüncesi, insanlara daha düzenli ve dengeli bir yaşam biçimi sunan ve insanların bu yaşam biçimini kendi düşünceleriyle inşa edebileceklerini öğreten akılcı bir ahlaktır. Aydınlanma rasyonalizmdir, ancak Descartes'ın rasyonalizminden ve giderek verimsizleşen klasikçilerden farklıdır, duygusallığın kıyısındaki duyguları dışlamayan bir rasyonalizmdir. İyi bir eğitim, aklın toplum yararına kullanılmasını sağlayabilir. Aydınlanmanın en büyük ayağı iyi bir eğitimdir. Aydınlanma eğitimi elbette tam anlamıyla liberal bir eğitim, özgürce yürütülen bir eğitimdir. Özgür düşünce, eğitimi üretken kılan güçtür (Timuçin, 2000).

Dogmalar ve kurallar, bu mekanik adil kullanım araçları veya daha doğrusu insanın doğal yeteneklerinin kötüye kullanılması, olgunluk ve olgunluğun önünde sürekli bir engel haline gelir. Oysa Aydınlanma yalnızca özgürlük gerektirir ve gerektirdiği özgürlük, özgürlüklerin en zararsızıdır: Fikirleri, kitlelerin önünde tereddüt etmeden her şekilde açıkça kullanma özgürlüğü. Bu durum, düşünce hürriyeti ve hareket hürriyeti, idare ilkesini de etkiler, idare eder, insanları kendi yöntemleriyle kullanmanın insanları sömürebileceği veya insanların düşüncelerinden faydalanabileceği düşüncesi eyleme dönüşecektir. İnsan onuruna göre insan bir makineden daha fazlasıdır (Kant, 1984).

Bilimin büyük atılımlar yaptığı 19. yüzyılda, bilimin kuralları gereği sadece fenomenlerin mekanizmasını anlayan pozitif bir düşünce vardı. Auguste Comte, felsefenin bilimsel dönüşünü başlatır: pozitif akıl ve çağ, gerçekler arasındaki kalıcı ilişkiyi dikte eden yasalara tabidir. Aydınlanma, eski dünyayı bu dünyanın yıkıntılarından yıkmayı ve kurucuların düşüncelerinin belirlediği ilkeler ve bilimsel bilginin pratik meyveleri aracılığıyla yeni bir ışık dünyası inşa etmeyi amaçlar. Bilimsel bilginin pratik sonuçları ile ne kastedilmektedir; teorik bilginin teknolojik gelişmeye uygulanmasıdır (Akar, 2007). Bir ideoloji olarak, Aydınlanma'nın tanımlayıcı tutum ve eğilimleri arasında hümanizm, deizm veya ateizm, rasyonalizm, ilerlemecilik, iyimserlik ve evrenselcilik yer alır (Cevizci, 2000, s. 35).

Kant'a göre Aydınlanma, doğru zannettiğimiz çeşitli mitleri sorgulayarak, herhangi bir otoritenin boyunduruğuna boyun eğmeden aklımızı kullanma cesaretine sahip

olmak, bu anlamda bireyi cezbeden ve onu zorlayan boyunduruktan kurtulmuş olmaktır (Gökulu, 2014). Aydınlanma Çağı, akıl ve deneyin en uygun bileşimini bilimde (doğa bilimi) bulan ve metafiziği, teolojiyi ve dini dışlamak isteyen bir tavırla gerçeğe bilimsel gerçek olarak ulaşılabileceğine inanan; bu doğrultuda, problemlerin bilimsel düşünce ile çözülebileceğine inanan bir çağ olarak pratik/siyaset/ahlak ile karakterize edilir ve bu niteleme bu çağın "bilgi" ürünleri için de geçerlidir (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 161).

Cassirer'e (2000) göre Aydınlanma, akıldan kaynaklanan ve akılda cisimleşen bir değerler sistemidir. Aydınlanma düşüncesi görece homojen bir bütün oluşturdu ve kamusal alana inanç, hurafe ya da din tarafından hükmedilmesini ve yönlendirilmesini değil, aklın, toplumu değiştirme ve toplumu özgürleştirme gücünden beslenen bir inancın olmasını istedi. Geleneksel ve otoriter otoritelerin, dinin veya dinin baskı ve tehditlerinden arınmış bireyler; gelenek yerine bilim tarafından doğrulanmış veya kanıtlanmış bir dünya görüşünü ve nihayet tüm bu taleplere, özlemlere ve büyüklük perspektiflerine cevap veren Batı Avrupa düşünürlerinin entelektüel hareketini veya felsefesini ifade eder. Aydınlanma Çağı, düşünce merkezli algı ve anlayışın genişlemesi ile karakterize edildi. Zira zihnin gerçekliğin tamamını kavraması ve onu kendi tarzında şekillendirmesi gerekiyorsa, onun çeşitli yönleri arasında ortaya çıkan çelişkiler sadece yüzeyseldir.

Aydınlanma'nın din, hurafe, kilise tarafından desteklenen eski siyasi yapılara yönelik olumsuz, yıkıcı ve eleştirel tutumlar ile kilisenin amacına yönelik olumlu ve kurucu tutumlar gibi ikili boyutları önem arz etmektedir. (Cevizci, 2017, s. 18). Aydınlanma düşüncesi, geleneğin otoritesini değil, aklın gücünü ifade eder. Sosyal dünyayı açıklayan dinler, gündelik olanla kutsal olanı birleştirmeye dayanırken mitler atalardan kalmadır ve metafizik unsurlarla doludur. Ancak Aydınlanma felsefesi akla ve bilime odaklanır (Akar, 2007). Yeni bir zihniyetin yaratılması; yeni bir sosyal, ekonomik ve politik düzen yaratmayı amaçlayan Aydınlanma fikirleri veya hareketleri, her şeyden önce, tüm ayağı ile modern döneme kadar bir şekilde varlığını sürdüren eski düzeni yıkmayı amaçlar (Cevizci, 2017, s. 27). Batı felsefesinin mitolojik ve dini kökenlerden koptuktan sonra iki ana eksende gelişmeye devam ettiği söylenebilir. Ampirizm esas olarak David Hume, John Locke, Francis Bacon vb. gibi İngiliz/İskoç Aydınlanması tarafından yönetilir; Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, vb. gibi filozoflar tarafından

kurulan ve sürdürülen Rasyonalizm. Rasyonel düşünceye göre insan zihni, doğduğu andan itibaren bilgi ve kavramlara sahiptir. Öte yandan ampirizm, insan zihninin saf bilgiye sahip olmadığını, aksine insanların bilgi sahibi olabilmesi için deneyimlemesi ve deneyimlemesi gerektiğini söyler. Her iki felsefi düşüncede de doğa artık canlı bir varlık olarak değil, bir nesne olarak görülmektedir (Altınkaya, 2014).

Aydınlanma filozofları, on yedinci yüzyıla kadar felsefi olarak kalan, tümdengelimli soyutlamaya dayalı bir varlık ve bilgi anlayışı yerine, tümevarım ve onun önemli unsurları olan deney ve gözleme dayalı "modern" bir yaklaşım uygulamışlardır (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 162). Ne yaptığını bilen; sözde düşüncenin bu çağ için özel anlamı ve önemi burada ortaya çıkar. Bu çağın kendilerine verdiği en önemli görev, kendileri hakkında bir fikre ve yaptıklarının gelecekteki sonuçlarına dair bir vizyona sahip olmaktır. Bu çağın insanı, çeşitli keşiflerle eldeki gerçeğe ilişkin vizyonlarını genişletmeye çalışırken, sürekli olarak kendilerini ve düşünme yeteneklerini test etme eğilimindedir. Manevi/kültürel "ilerleme" sorunu, on sekizinci yüzyıl boyunca bu bağlamda ortaya çıkar. Başka hiçbir yüzyıl, Aydınlanma kadar manevi/kültürel "ilerleme" fikirlerinden bu kadar derin ve tutkuyla etkilenmez (Cassirer, 2000).

2.2. Aydınlanma Hareketinin Temelleri

Aydınlanma, inşa etmeye çalıştığı yeni dünyada mutlak hümanizm ve insan davranışının tek rehberinin düşünce olduğuna ve düşüncenin gelenekten veya herhangi bir dini kaynağın veya kendisinin haricinde diğer kaynaktan yardım almayan akıl olduğunun inancındadır (Cevizci, 2017, s. 32). Aydınlanmanın gerçek meyvelerini taşıyan bir dönem olan on sekizinci yüzyılın bir başka tezahürü olarak kabul ederler ve bu yüzyılda Aydınlanma düşünürleri olarak bilinen önemli filozoflar yaşamışlar ve ilerlemeleri bu yüzyılda başlayıp bu yüzyılda sona ermiştir. Bazıları Aydınlanma'nın 1640'ta İngiliz Devrimi ile başladığını ve 1789'da Fransız Devrimi ile sona erdiğini düşünür. Aydınlanma, öncülerinden Montesquieu'nun doğum tarihi olan 1689'da başlayan ve Holbach'ın 1789'da ölümüyle sona eren bir süreçtir. "Akıl Çağı"nı on sekizinci yüzyılla sınırlamak, yalnızca yüz yıllık bir döneme Aydınlanma demek uygun olmaz (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 161).

Aydınlanmanın; Newton, Kepler ve Galilei'nin başlattığı doğabilimsel bilgi ve doğabilimsel düşünme tarzı (Cassirer, 2000) ile Descartes'tan bu yana hümanizm ve eleştirel bakış açısına dayalı pozitif anlayış çıkış noktası olarak kabul edilmiştir. Aydınlanmanın şartlarını on yedinci yüzyılda ortaya çıkan rasyonalist ve mekanik anlayışlarda aramak gerekir. Bu anlayışlar, şüpheciliğe dayalı metodik bir anlayışla, yeni bir coşkuyla doğaya ve insana yönelir. Aydınlanma'yı yepyeni bir düşünce, hatta yepyeni bir inanç çerçevesinde başlatır (Kayhan, 2000). İdeolojik olarak belirleyici olan bu çağdan itibaren, insan hayatını oluşturan dinamikler, dini veya mitolojik fikirlerden ziyade, Aydınlanma'da doğan "akıl" çerçevesinde ilerici fikirleri benimsemiştir. Diderot, Locke, Voltaire, Berkeley, Hume, Kant, Leibniz, Spinoza, Descartes, Montesquieu, ve Hegel gibi ünlü filozoflar tarafından geliştirilmiş ve olgunlaştırılmış bir harekettir (Altınkaya, 2014).

18. yüzyılda, geleneksel olarak İngiliz Devrimi ile başlayan, Fransız Devrimi ile biten ve daha da önemlisi, hareket haline gelen toplumsal bir hareket olan, başarı ve sonuçları bakımından Amerika ve Avrupa'nın hemen her yerinde geçerli olan felsefi bir harekettir. Bu siyasi bir süreçtir. Rönesans'ın ortaya koyduğu ilkeler sadece felsefe ve hümanizm bağlamında yer almadığı için Aydınlanma'yı ön planda tutması açısından Rönesans önemlidir. Hayatın hemen her alanında eski düşünce biçimlerinin yetersiz kaldığı bir dönemde akla ve bilime dayalı aydınlanma yolunu açmıştır (Altınkaya, 2014). Özünde Aydınlanma düşüncesi, modern felsefenin kurucusu Descartes'ın radikal bireyciliğine dayanır ve Locke'un ampirizmiyle desteklenir. Böylece rasyonelliği, bireyi anlam, hakikat ve hatta gerçekliğin yaratıcıları olarak kutsayan Aydınlanma felsefesine götürür (Cevizci, 2017, s. 38). Aydınlanmanın ampirizmi, doğrudan Locke'tan, onun ampirizminden, epistemolojik yaratıcısından ve liberal ya da politik teoriden kaynaklanır (Cevizci, 2017, s. 41).

Descartes'a göre bilimsel prosedür, makul öncüllerden başlayarak bir yönteme entegre edilmelidir. Tüm varlıklar ve bunların ilişkileri grafiksel olarak ölçülebilir ve temsil edilebilir. Descartes, bilgiyi açığa çıkarmanın en kesin yolunun önsel akıl yürütme olduğuna inandığı için rasyonalist olarak adlandırıldı (Moseley, 2010, s. 50). Aydınlanma ve modernite deneyiminin ne zaman başladığı konusunda çok fazla tartışma var. Modernitenin kökenleri, Orta Çağ'ın sonlarında Avrupa kentsel yapılarındaki değişikliklere atfedilebilir (Gökulu, 2014).

Aydınlanma kavramı ilk ve en kapsamlı şekilde Almanya'da tartışılır. Aydınlanma nedir sorusuna ilk cevabın Almanya'da Kant'tan geldiği ve Aydınlanma ile ilgili yorum ve değerlendirmelerin çoğunun büyük ölçüde Kant'ın cevabına dayandığı söylenebilir. Kant, içinde bulunduğu tarihsel dönemin aydınlanmış çağ değil, Aydınlanma Çağı olduğunu kaydeder, bu nedenle Kant Aydınlanma'yı fiilen gerçekleşmiş bir durumdan ziyade devam eden bir süreç olarak görür (Cevizci, 2017, s. 12). Aydınlanma, akıl yürütme biçiminde ve bilimsel bilginin gerçekliği yorumlama biçiminde köklü bir değişim dönemine işaret eder. Bu anlamda Aydınlanma çok farklı biçimlerde gelişirken, ortak olan, zihin kavramının kendi içindeki farklılıkların varlığında birleşmesi ve gerçekliği açıklarken metafizik kavramları bağlama itmesidir (Gökulu, 2014).

Aydınlanmacı düşünürler, Avrupa kültürünün Orta Çağ'ın karanlık çağlarında sergilediği "barbarlık" ve "bayağılığın", cehalet ve bağnazlıktan, Haçlı Seferleri, Engizisyon ve mezhep savaşlarının bireylerin ahlaki gelişimini engelleyen, onları baltalayan ve yozlaştıran cehalet ve bağnazlıktan kaynaklandığına inanıyorlardı. Aydınlanma filozofları, hem insanın "kişisel veya kişisel boyutu" hem de "vatandaşın kaderi", yöneticilere veya prenslere danışman olarak siyasete katılımları, bilime olan yüksek saygıları, ampirizmleri ve görünürdeki tercihleri ile çok ilgilendiler. Metafizikten ziyade pratik veya uygulamalı felsefe, teori ve pratiğin birliğine sınırsız inançlarının sonucudur (Cevizci, 2017, s. 20).

Bu yeni çağ, yoruma konu olan insanüstü hakikatin altında artık insana değil, insanın kendisini temel alan bağımsız bir düşünceye odaklanacaktır (Kolektif, 1990, s. 422). Öte yandan Kant, doğanın insan için öngördüğü zihinsel planlardan bahseder. Rasyonellik, bir kişinin eylemlerini zorlayıcı güdülerden bağımsız olarak benzersiz bir anlayışa dayalı olarak belirleme ve güdülerini görmezden gelme yeteneğidir. İnsanın aklın kullanılmasını gerektiren bu adımı atması gerektiğine ve insan mutluluğunun ancak bu akıl adımından filizlenmesi gerektiğine dikkat çeker (Kolektif, 1990, s. 423-424). Ancak, Aydınlanma'nın okültizm saldırısı dinle sınırlı değildi, aynı zamanda bir dereceye kadar metafiziği de içeriyordu. Aydınlanma düşünürleri, gerçeklik ve bilgi sorunlarına ampirist yaklaşımlar dışındaki tüm yaklaşımların yalnızca yanlış ve kötü niyetli olabileceğine inanıyorlardı ve bu nedenle metafiziği dinin bir kalıntısı, dinin patolojik tutumunun daha rafine bir devamı olarak görür (Cevizci, 2017, s. 31).

Doğaya dönüş kavramı altında bilim artık ilerlemenin tek ve en büyük motoru, ilerleme açısından modernitenin özüdür. Ancak modern zamanlarda bilime değer verilen şey kendisi değil, temel pratik değeri, sağladığı faydadır. Bu nedenle, bilginin artık klasik dünyada olduğu gibi yalnızca anlamak ve merakı gidermek için veya Orta Çağ'da olduğu gibi doğal dünyaya amaç ve düzen getirmek için Tanrı'nın planını keşfetmek için değil, onun faydası için olması gerekir. Bu arzu da bizi dünya birliği veya tüm evreni tasarlama fikrine götürür (Altınkaya, 2014).

Aydınlanma, kişinin zihnini bağlayan prangalardan kurtularak potansiyelini gerçekleştirebileceği inancına dayanır. Öznenin özgürlüğünün, zihnin kendi özgür iradesini kullanmasına engel olan engellerden kurtulmasıyla mümkün olduğunu vurgulayan Aydınlanma Felsefesi, din ve gelenek gibi kurumları özne adına karar verme ve yargıda bulunma konusunda eleştirir (Gökulu, 2014). Aydınlanma, aklın kullanımını "özel" ve "kamusal" kullanımlar olarak ikiye ayırır; bir yandan bireylerin her şeyi akıl yürütmesini gerektirirken diğer yandan esasen bireylerin bağımsız düşünebilme yetenekleri hakkında yazar ve bunları gerektirir (Cevizci, 2017, s. 33).

Aydınlanma ve hatta fizikoteoloji bulunabilir. Ancak bu tür doğal teoloji, orta çağ doğal teolojisinin aksine, doğal bilimsel verilerin değerlendirilmesi yoluyla bir tanrı bilgisini iletmek ister. Bu nedenle Aydınlanma, bu yorumu tamamlamak için teolojik bir kozmoloji ve doğanın mekanik bir yorumunu geliştirir (Kolektif, 1990, s. 420). Doğa kavramı ve doğa incelemesi, modern bilginin en önemli itici güçlerinden biri olarak kabul edilmekte ve insanoğlunun "teknoloji" ve "rasyonalite" konusunda büyük ilerlemeler kaydetmesini sağlamaktadır. Şimdi pratikte kendi yararına uygulanan, insanın düşünme kapasitesinin salt teorik amacı olarak, bazı ödüller kazanmayı doğayla teknik ilişkide pratik akla bırakır (Altınkaya, 2014).

Aydınlanma, kendisini sadece bir gerileme ya da refah dönemi, eski alışkanlıklarla uyumlu bir zafer ya da sefalet dönemi olarak tanımlamamış, genel düşünce, akıl ve bilgi tarihine ait ve belirli bir olayla adlandırılır ve tarihin kendisinde bir rol oynar. Kendi mottosunu formüle eden, geçmiş ve gelecekle karşı karşıya getiren ve bilgi, cehalet ve yanılsama biçimleri karşısında şimdiki zamanda ne yapması gerektiğini söyleyen çok özel, bilinçli bir kültürel süreçtir (Işık, 2012). Aydınlanmanın zihnin evrensel ilkelerine göre ilerleyeceğini, bireyin kendisini bağlayan prangalardan kurtulacağını vurgular, bu her şeyden önce zihin ve zihin arasındaki ilişkiyi açıklayan

rasyonel akıl yürütme olgularının gerçek olduğunu varsayar. evrensel temellere dayanmaktadır (Gökulu, 2014).

Aydınlanma aklının gerçek tezahürü bilimcilik olmalıdır. Öyleyse, eğer tüm hurafeleri ve hurafeleri besleyen din ve metafizik, Aydınlanma'nın baş düşmanlarıysa bilim de Aydınlanma'nın en büyük kahramanı ya da yıkılan eski putların yerini alan yeni putlardır. Bilime ve teknolojiye adeta aşık olan Aydınlanma için bilim, her şeyden önce gerçek aydınlanmanın ölçüsü, gerekli zihniyet değişiminin anahtarıdır (Cevizci, 2017, s. 33). Rasyonalizm, kesin bilginin yalnızca zihnin işleyişinde, önermelerden çıkarsanabilecek mantıksal ilişkilerde bulunabileceğini söyler. Ampirizm, zihnin başlangıçta boş olduğunu ve bildiğimiz her şeyin, zihnin dışındaki dünyadaki şeylerle karşılaşma ve onları algılama duygusundan öğrenildiğine karşı çıkar (Moseley, 2010, s. 64).

Aydınlanma düşüncesi, insanları genel olarak dinin ve geleneğin esaretinden kurtaracağına inanarak, Aydınlanma ile oluşan bilimsel pratikte bilgiye anlam verir, insanlar kendi kaderlerini kendileri belirleyebilirler, insanlar zihinleri aracılığıyla özgürlüklerini ve mutluluklarını artırabilirler. Bu manada tarih boyunca oluşmuş tüm kurumları eleştirir. Sonuç olarak Aydınlanma, insanlığın aklın gösterdiği bu "ilerleme" temelinde toplanacağı fikrini benimser (Altınkaya, 2014). Aydınlanma düşüncesinin gerçek doğası, içinde açıkça yer alan bazı öğretiler, aksiyomlar ve teoremler sayesinde değil, mevcut sorgulama, araştırma, yok etme ve yeniden inşa etme süreciyle görülebilir. Bu faaliyetler sürekli bir dalgalanma içinde gerçekleşir ve bazı bireysel öğretiler ile sınırlandırılamaz (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 163).

İskoç Aydınlanması, Kıtada Aydınlanma için zemin hazırlamış olabilir: Hoşgörü, bu uygulamalardaki anahtar kavramlardan biri gibi görünmektedir. Aydınlanma entelektüel tutumu: Kant'a da atıfta bulunur; ancak aynı zamanda 17. yüzyıl ve Fransız Akademisi geleneklerine olduğu kadar Spinoza ve Hobbes geleneklerine de bağlıdır (Akay, 2000). Aydınlanma düşünürleri Bacon'u takip etmişler ve onun doğa bilimlerinin yöntemlerinin bilginin hiç bitmeyen ilerlemesine olanak sağlayacağı, bu yöntemlerle kazanılan yeni bilgilerin insanın doğa üzerinde güç ve denetim elde etmesine olanak sağlayacağı, kısacası her şeyi mümkün kıldığı, fethettiği yönündeki iddialarını takip etmiştir. Bundan sonraki yol ise insani unsuru ya da insanı fethetmektir (Cevizci, 2017, s. 35).

Aydınlanmanın zihnin evrensel ilkelerine göre ilerleyeceğini, bireyin kendisini bağlayan prangalardan kurtulacağını vurgulaması, her şeyden önce zihin ve zihin arasındaki ilişkiyi açıklayan rasyonel akıl yürütme olgularının gerçek olduğunu varsayarak evrensel temellere dayanmaktadır (Gökulu, 2014). Aydınlanmanın rasyonelliği bizi nasıl bilimciliğine yönlendirdiyse Aydınlanma filozoflarının bilimciliği de öyle yaptı, çünkü bilgi tarihini ilerleme tarihi ile özdeşleştirdiler ve ilerlemeden olası ve kaçınılmaz bir süreci anladılar. Bilgi birikimi ve araç veya tekniklerin geliştirilmesi, insanların maddi doğayı kontrol etmesine ve onu istediği gibi kullanmasına yardımcı olacaktır. Bu ilericilik, biri tarihsel, diğeri insan algısı olmak üzere birbiriyle yakından ilişkili iki tasarımda temel bir değişimi gerektirir. Tarihsel tasarımda, Aydınlanma geçmişin tüm dairesel tarihsel tasarımlarına karşı çıkar (Cevizci, 2017, s. 36).

Aydınlanma düşünürleri, erdemli insanların yaşaması gereken sefil yoksulluğa ve kendini inkâr eden dini dünya görüşlerine karşı, mutluluğu yalnızca şehvetli hazzın kendisinin önemli bir bileşen olduğu ahlaki bir ideal olarak görmezler. Yeni bireycilik dünyası ve kişisel çıkarın meşruiyeti ile el ele gittiği için, onlar için mutluluk aynı zamanda politik bir ideal olmalıdır (Cevizci, 2017, s. 38). Aydınlanma, düşüncenin özerkliği, düşünce ve kültür birliği, düşüncenin kaçınılmaz ilerlemesine inanç ve ruhun asaleti gibi temel ilkelere dayanır (Gökulu, 2014). Belirtmek gerekir ki, "Aydınlanma"nın liberal ruhuna katkıda bulunmuştur, hukuk ve yönetim biçimlerinin sosyolojik ve kültürel gerçekler dikkate alınarak geliştirilmesi gerektiği fikrini savunmuştur ki bu da siyasal alanda yenilik olarak görülecektir. Montesquieu idare hukukunun göreliliğini, bugünkü anlamıyla kuvvetler ayrılığını savunmuştur (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 259).

Aydınlanma liberalizmi, bireyi yalnızca politik olarak değil, entelektüel ve ahlaki olarak da özgürleştirmeyi amaçlar. Ona göre siyasi yönetim, canın kurtuluşu gibi manevi hedefler peşinde koşmak yerine, yalnızca yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi dünyevi meselelerle ilgilenmelidir. İster manevi ister laik olsun, bir bireye benimsetebilecek veya hükmedebilecek bir kamu otoritesi olan "yüce", mutlak bir gerçek yoktur. Aydınlanma için, inanç ve ahlaki inanç meseleleri, bireylerin istediklerine inanmakta özgür oldukları özel alana ait olmalıdır (Cevizci, 2017, s. 39). Aydınlanma daha çok teoriyle ilgili görünür. Rasyonel bilgi ve şeylerin, insan

hayatındaki önemine ve insanı neyin oluşturduğuna olan etkisine dayanarak rasyonel olarak akıl yürütme yeteneği ile ilgilidir. Aydınlanma ile kültür arasındaki ilişki, teori ile pratik, bilgi ile ahlak, eleştiri ile ustalık arasındaki ilişki gibidir. Aslında birbirleriyle çok yakından ilişkilidirler ancak sıklıkla birbirlerinden ayrılabilirler (Mendelssohn, 2000).

Aydınlanma düşünürleri, doğada var olan bilimsel olarak belirlenmiş düzeni toplumsal yaşam olarak genelleştirirken, birey ile toplum arasında, bireyin kişisel çıkarları ile toplumun iyiliği arasında bir uyum olduğuna inanmışlardır. İyimserler bazen insan doğasının iyi olduğunu ve özgeciliğin mutluluğa giden en kesin yol olduğunu savunurken, bazen de insanların iyi ile kötünün, erdem ile mutluluğun bir karışımı olduğunu ve ikisinin birbirini tamamladığını ileri sürerler. Aydınlanma'nın etiği insan doğasının ampirik bir anlayışına dayandırma girişimi, çok zayıf bir değer temeli olan ve çok az geçerliliği olan veya hiç geçerliliği olmayan bir çözümle sonuçlanır. Çünkü Aydınlanma düşünürlerinin etiği, insan doğasına ilişkin görüşlerini desteklemek zorundadır (Cevizci, 2017, s. 43-44).

Rousseau, başta Kant olmak üzere kendisinden sonra birçok filozofu etkilemiştir. 18. asrın son çeyreği ile 19. asrın başlarında Fichte ve Hegel, Alman idealizminin iki adıdır. Montesquieu, Lametri, Helvetius, d'Amber, Condorcet ve Cabanis Aydınlanma düşünürleri arasındadır. Öte yandan Voltaire'in de tıpkı Rousseau gibi Aydınlanma'da özel bir yeri vardır (Kayhan, 2000). Aydınlanma düşünürlerine göre, zihnin düzgün çalışmasını engelleyen ve tüm insanlarda benzer veya aynı işlevleri yerine getirmesini engelleyen etkenler vardır ve bu olumsuz etkenlerden ilki kurumsal ve kültürel ortamdır. Aydınlanma düşünürleri, aklın bu yozlaşmasını kilise, devlet, hurafe, cehalet, acı ve önyargıya bağlar (Cevizci, 2017, s. 32).

Aydınlanma, Rönesans ile başlayan hümanist anlayışın bir devamı olan eleştirel temelli bir dünya görüşüydü. Bireyin insan olmanın gereklerinden başka bir otoriteye sahip olmak istememesi üzerine kuruludur. Aydınlanmaya göre gelişmenin önündeki en büyük engel dini dogmalar, bu dogmalara göre uyguladığı baskıydı. Yüzeysel bir felsefe bile olsa, Aydınlanma insanın bilincine adanmış bir felsefeydi. XIV. Louis'in ölümünden sonra ortaya çıkan sosyo-politik ve ekonomik sorunlara verilen tepki dikkat çeker. Aydınlanma, Fransız Devrimi ile hayat bulan yeni düzenin vaizi olur,

yavaş yavaş tüm dünyayı etkiler ve gerçek anlamda toplumsallaşmış bireylerin fikirlerini tüm dünyaya yayar (Timuçin, 2000).

Ampirizm, metafizik spekülasyonları imkânsız kılmış, bazı Fransız filozoflarda duyuların psikolojisi aracılığıyla insanın anatomik veya materyalist bir yorumuna yol açmış, Fransız Aydınlanmasının materyalizminin ilk ve ana kaynağıydı, doğrudan doğruya Ahlâkî duyu doktrini, Aydınlanma'nın etik anlayışı sadece bireyciliğe değil, faydacılığa da dayanmaktadır. Hiç kuşkusuz epistemolojidir çünkü insan boyutuyla kolayca bağlantılıdır (Cevizci, 2017, s. 41). Aydınlanma, etrafındaki her şeyi yararlılığına göre değerlendirmeyi, düzenlemeyi, sınıflandırmayı ve nihayet kontrol etmeyi amaçlayan özne ve nesnenin ayrılmasını, insanın doğaya hükmetme iradesini ve bu doğrultuda aklı ifade eder. Bu açıdan Aydınlanma, bir yaşam ve gerilik çağı olarak değil, dünyayı algılamanın ve bu algıya göre hareket etmenin bir yolu olarak görülebilir (Gökulu, 2014).

Aydınlanma düşüncesindeki etik meseleler, umutsuzluk ve kafa karışıklığı, siyaset teorisine de damgasını vurur. Aydınlanma düşünürlerinin birleştirici yönleri, girişimlerinin olumsuz ve eleştirel boyutları da burada ortaya çıkar. Dolayısıyla neredeyse tüm Aydınlanma düşünürlerini birleştiren şey, eski ya da mevcut siyasi düzenin eleştirisidir. Düşünce ve ifade özgürlüğü, fikirleri yayma ve açıklama özgürlüğü, dini hoşgörü, azınlıklar için ibadet hakkı, bunlar toplum olarak var olmanın asgari şartları ve gerekliliklerdir ve her halükarda siyasi bir düzenin uygulanması gerekir (Cevizci, 2017, s. 46). Avrupa felsefesinde önemli bir yere sahip olan Almanlar, Aydınlanma'nın ilk günlerinde pek görünür bir başarıya sahip değillerdi. Bu dönemden hemen önce, Leibniz'i rasyonalizmin başarılı savunucularından biri olarak bir dereceye kadar saymak mümkündür. Ayrıca Orta Çağ felsefesine benzer bir metafizikle klasik filozofların imajını sunar. Bununla birlikte, Alman felsefesinin gelişimi hala büyük ölçüde Leibniz'e bağlıdır. Leibniz'den önce Almanya'da Kusanus, Copernicus ve Kepler gibi filozofları yetiştirerek Rönesans'a, Aydınlanma yüzyılında Martin Luther ile, Aydınlanma yüzyılında Almanya doğumlu Baron de Holbach ve daha etkili Fransız Aydınlanmasına katılan Barende'nin Kant'tan ayrı birkaç filozofu olduğu görülmektedir. Ancak Kant, Aydınlanma kadrosuna İngiliz, Fransız ve İskoç kökenli filozoflardan sonra girmiş olsa da yalnızca Aydınlanmada değil, felsefe tarihi boyunca büyük önem taşıyan filozofların yetiştirilmesine büyük

katkıda bulunmuştur. Çünkü bu tarihlerden sonra bir şekilde Kant'ı takip eden Alman kökenli filozoflar, Avrupa felsefesini büyük ölçüde temsil etmeye başladılar (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 264).

Aydınlanma düşüncesinin Locke tarafından sağlandığına inansak da bir miktar Descartes etkisi de bulunur. Aydınlanma, epistemolojisinde Lockeçu ya da Aristotelesçi olmasına rağmen, buna fazla dikkat etmezler ve özellikle çağdaş konularda Locke'u takip etseler de yöntem anlayışlarında Descartes'tan farklıydılar. "Doğa durumu" kavramı, Aydınlanmada Locke ve Hobbes kadar belirleyicidir ve tarihsel bir gerçeklikten çok eleştirel bir tavır çağrıştırır. Eleştiri, Aydınlanma düşüncesinin kalbinde yer alır. Bir başka Aydınlanmacı olan Kant kadar iyi olmasa da her Aydınlanma filozofu eleştirel ve kendi aklıyla eleştirmeye hazırdır (Timuçin, 2000).

Genellikle nedense Aydınlanma denilince akla sadece Fransız Aydınlanması gelir. Modern Batı Aydınlanmasının Fransızca versiyonu daha belirgindir. Ancak, geç Alman Aydınlanması, Fransız Aydınlanmasına kıyasla bir karşı-Aydınlanma idi. Fransız Aydınlanmasında bile Rousseau'nunki gibi çelişkili konumlar vardır (Dellaloğlu, 2000). Foucault, aydınlanmayı bir tutum olarak düşünmenin daha mantıklı olacağına işaret etti. Bu nedenle Aydınlanma'yı, modern öncesi veya post-modern dönemden entelektüel olarak ayrı bir dönem olarak değil, bir düşünme ve hissetme biçimi, bir aidiyet ilişkisi, bir eylem olarak tanımlanması gereken bir tutum olarak görür (Gökulu, 2014). Aydınlanmanın asıl niteliği sosyalliktir: dönüşümsel veya basitçe koşullandırılmış sosyallik. Aydınlanma filozofları, amacı insanları topluma mecbur kılmak olan Stoacıların halefleri olarak kabul edilir. İnsanı topluma karşı sorumlu kılan Stoacı filozofların ve aydınlanmanın ilk tohumlarını ekenlerin, bireyin toplumdaki hak ve görevlerini bildirirken katlanacakları edilgenlik ve direniş türleri, etkinleştirici tiplerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur (Timuçin, 2000).

Aydınlanma denilince aklımıza ilk olarak doğa bilimleri başta olmak üzere bilimsel düşünceye duyulan büyük güven gelir. Aydınlanma, insan sorunlarının bilimde, özellikle de doğa bilimlerinde kullanılan yöntemlerle çözülebileceğine inanır (Timuçin, 2000). İçkinlik, aydınlanmanın başlangıcıdır. Doğal haklar önce gelir, sosyal koşullar doğal koşullardan sonra gelir (Akay, 2000). Aydınlanma dönemi, özellikle 18. yüzyılda, 17. yüzyılın başlarında temelleri atılan, dönemin felsefi ve tarihi

olaylarının şartlandırdığı önemli bir süreçtir (Kayhan, 2000). Epistemolojide, Aristoteles'in bakış açısından açıkça görülen Aydınlanma, Locke'ta yeni bir ifade bulur. Bu nedenle, bilginin kökü duyusal verilerdir. Aristoteles'in Locke dahil halefleri bu gerçekçi epistemolojiye büyük yenilikler getiremezler. Aristoteles'ten Skolastisizme, Skolastisizmden yeni filozoflara, özellikle Bacon ve Locke'a kadar temelleri oluşturan görüşler, her yeni bireysel tahtada hazır olan ampirik bir anlayışın habercisidir. Bu görüş, sansasyonel karakteriyle Locke'tan Condillac'a, ondan da Aydınlanma düşünürlerine taşınacaktır (Timuçin, 2000).

Kısaca gördüğümüz gibi, bu dönemin entelektüel koşulları, insanlara daha iyi yaşam koşulları sağlamak için bilimsel düşünceyi ön planda tutan deneysel ve duyusal bakış açılarından gelmektedir. Materyalizm ise bilimsel görüşlerin temelidir ve 17. yüzyılda ortaya çıkan felsefi bir görüştür. Bu bağlamda, yukarıdaki düşünürlerin tümü, insanları Hıristiyanlığın baskıcı yönetiminden kurtarmak ve onları yeni düzene özgürce ve mutlu bir şekilde hazırlamak için çalıştılar. Her ikisi de insan doğasının bencil ve coşkulu olduğuna inansalar da inançlı insanlara bağlılık yoluyla hümanist bir tavır sergilerler. Bu dönemdeki tüm gelişmelere iyimser ve geleceğin insanlığa neler getireceğine dair umutla bakarlar. Jean-Jacques Rousseau'nun Aydınlanma düşüncesinde çok özel bir yeri vardır. Zamanını, özellikle de döneminin önemli gelişmelerini tartışmasız bir coşkuyla karşılamak yerine, bu gelişmelerin sakıncalı uzantıları olabileceğine dair eleştirel bir görüş sunar (Kayhan, 2000).

Aydınlanma düşünürlerinin (bazıları ateist, bazıları) en büyük mücadelesi her zaman dinle olmuştur. Teizm, bir Tanrı olduğuna inanır, ancak dinin o zamanlar tamamen saçma ve oldukça yaygın, hatta ateizmden bile daha yaygın olduğuna inanır. Aydınlanma, sosyal adalet düşüncesini temel alarak, sosyal adaleti ahlakın vazgeçilmez bir koşulu olarak kurarken, sosyal dengesizlikleri ortadan kaldırmakta ısrar ederek, doğaüstü fenomenlerin sosyal sorunlara dışlanmasının olumlu yanını sosyal sorunlara uygulamıştır (Timuçin, 2000).

2.3. Aydınlanma Hareketinin İlerleyişi

Aydınlanma Çağı (rasyonel); 17. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 19. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan modern tarihin her alanda akıl temeline dayanan dönemi, aklı

neredeyse Tanrı'nın işgal ettiği konuma yükseltir (Cevizci, 2000, s. 10). Önce İtalya'nın kuzeyinde, ardından İngiltere ve Hollanda gibi Avrupa ülkelerinde ilerleme fikri yavaş yavaş kök salar ve yaygınlaşır. Aydınlanmanın eşsiz kozmik resmi bu şekilde ortaya çıkar. Buna uygun olarak, evren rasyonel bir gelişme süreci içinde ilerler; evrendeki düzen, yasaları psikolojik deneyim yoluyla belirlenebilen bir düzendir (Kolektif, 1990, s. 419).

18. asırda iki boyutlu bir aydınlanma hareketi vardır. Birincisi, Fransa'nın ülkenin resmî ideolojisi olarak kurduğu siyasi bir güç olarak Aydınlanma, diğeri ise "17. yüzyıl Avrupa'sında başlayıp 18. yüzyıla ulaşan" Aydınlanma'dır. İkinci aydınlanma nispeten bağımsızdır, yani birinin diğerine karşı kapsamlı bir açıklamasını vermek imkansızdır (Göka, 2000). Bu yüzyıl, bu en yüksek varlığa ve en yüksek kesinliğe düşünce ile ulaşılabileceğine, bu kesinliğin ışığının tüm varlıklara ve tüm bilgi alemlerine yayılması ve kesinliğin bu şekilde yoğunlaştırılması gerektiğine inanmaktadır. Bu, tüm varoluş ve bilgi önermelerini bu ilk ve temel kesinliğe bağlayan ispat ve açık argüman yoluyla başarılabilir (Cassirer, 2000).

Descartes, Spinoza ve Leibniz gibi rasyonalist filozofların geleneksel bilgi modelini reddetmeye yönelik tüm çabaları göz önüne alındığında, Kopernik ve Galileo gelenekleri gibi bilim adamları tarafından kurulan yeni doğa bilimlerinin ilke ve metafiziği, bilimsel ve metafizik boyutları uyumlu hale getirerek aşılamakta ve yeni dünya görüşünde iç içedirler. Aydınlanma'nın insan doğasını Orta Çağ'dan 17. yüzyıla kadar olan bazı takıntı ve dini kabullerden kurtarmayı ve bireyi "ben" olarak gerçekleştirmeyi amaçladığı anlamına gelir (Altınkaya, 2014). Aydınlanma, akılla ilişkisi ve akıl ve felsefeyi sosyal ve politik sorunların çözümüne uygulaması nedeniyle, o zamandan beri Aydınlanma'yı, onun yıkıcı ve kurucu boyutlarını açıklayan Aydınlanma düşünürleri, filozofları ve araştırmacıları tarafından ele alınmıştır. Bu eleştirmen veya filozofların en önde gelenleri Peter Guy, Ernst Cassirer ve Paul Hazzard'dır (Cevizci, 2017, s. 15).

Hemen hemen tüm Aydınlanma düşünürleri, Kant da dahil olmak üzere, din adamlarına, din adamlarına ve din adamlarına ve nihayetinde Hıristiyanlığa ve Hıristiyan tanrıya savaş ilan ettiler, klasik teizm veya Hıristiyanlığın yerine akıl tarafından dönüştürülmüş yeni bir din veya ateizm olan deizm gelir (Cevizci, 2017, s. 29). Kant, Aydınlanma'yı insanın herhangi bir otoriteye bağlı kalmadan aklını

kullandığı an olarak yorumlar. Kant'ın "Aydınlanma nedir?" sorusunu tamamen farklı bir şekilde ortaya koyar: Aydınlanma, ne insanın ait olduğu bir dönem ne işaretleri anlaşılmayan bir olay, ne de başarının doğuşudur. Kant, Aydınlanma'yı tamamen olumsuz bir bağlamda, bir "çıkış", bir "kaçış" olarak görür. Diğer tarihsel metinlerde, Kant bazen köken sorularını gündeme getirir veya tarihsel süreçlerin içsel teleolojisini açıklar (Foucault, 2000).

Avrupa'da her şeyin merkezine "birey" ve "akıl"ı koyan "rasyonalizm" işlemeye başlar. Kendilerini yöntem ve "amaç" olarak kabul eden akılcı filozoflar için değer yargıları ve insan-doğa ilişkisi "bilim" üzerinden, "akıl" ve "akıl" ile kurulmalıdır. Genel bir kavram olarak rasyonalizm, aklın bilim ve felsefe başta olmak üzere tüm alanlarda tek otorite olduğu anlamına gelir (Altınkaya, 2014). Aydınlanmanın sekülerleşme sürecinin temel dayanağını oluşturan, din adamlarının artık bir güç ve kilisenin artık bir kamu otoritesi olmadığı, dolayısıyla dinin kamusal yaşamı terk ederek kendi özel alanına, kişisel tercih ve özel uygulama alanı. Aydınlanma, hâlâ büyük ölçüde güvendiğimiz bir dizi politik, ekonomik, sosyal ve kurumsal olay olarak üstün bir analiz alanı sundu. Toplumsal dönüşüm unsurlarını, siyasi kurum türlerini, bilgi biçimlerini, bilgi ve pratiğin rasyonalizasyon projelerini, tek kelimeyle özetlemesi zor olan teknolojik değişiklikleri içerir (Cevizci, 2017, s. 30).

Aydınlanma, hâlâ büyük ölçüde güvendiğimiz bir dizi politik, ekonomik, sosyal ve kurumsal olay olarak üstün bir analiz alanı sunar. Toplumsal dönüşüm unsurlarını, siyasi kurum türlerini, bilgi biçimlerini, bilgi ve pratiğin rasyonalizasyon projelerini, tek kelimeyle özetlemesi zor olan teknolojik değişiklikleri içerir (Foucault, 2000). Aydınlanma ilerledikçe Bacon'ın bilimsel düşüncedeki temel amacı bilgiden çok doğa üzerinde güç sahibi olmak, doğaya egemen olmaktır. Ona göre kendinde bilgi ve hakikat yoktur. Bütün ilimler insanlara faydalı olmak, dünyaya hükmetmek, herkesin mutluluğunu sağlamak içindir (Altınkaya, 2014).

2.4. Aydınlanma Hareketinin Çöküşü

19. yüzyılda hümanizm, iyimserlik, insanın sonsuz yetkinliğe sahip olduğu inancı, bilimsel ve teknolojik ilerleme ideali, rasyonalite ve evrenselciliğin şiddetli aşınması nedeniyle gibi unsurlar Aydınlanma'nın temel unsurlarıdır. On sekizinci yüzyılda Batı

kültürünün ayırt edici özellikleri, yaşanan sosyoekonomik koşullara bağlıdır. Ortaya çıkan aydınlanma karşıtı tutumları belirtmek için kullanılan yaygın deyimdir. Maddi ve manevi koşullarda sonsuz bir iyileşme vaadinde bulunan, kentleşmeyi hızlandıran ve Avrupa'da kentsel gecekonduların ortaya çıkmasını vaat eden bir süreç olarak bilimin teknolojiye uygulanması; hayal kırıklığı yaratan bir şekilde, Fransız Devrimi bir terör saltanatı ile sona ermiş ve ardından Otokratik yönetim, 19. yüzyılda kendine güvenen, dışa dönük, anlayışlı bir adamdan çok duygularının yönlendirdiği, rahatsız, mesafeli ve içe dönük bir anlayış ortaya çıkmıştır (Cevizci, 2000, s. 36).

19. asrın ilk çeyreğinde Fransız Devrimi'nin bir eleştirisi olarak ve ana akım pozitivizme zayıf bir yanıt olarak gelişen yaşam felsefesine geri dönmek gerekir. Aynı şekilde, romantizmin bir karşı-Aydınlanma olayı olarak, en azından uzun soluklu bir soluk alma görevi olarak analizini de bu yaklaşıma sokmak gerekir. Bugün Aydınlanma'ya olan güvensizliğin ilk faktörü Marksizm'in ilhamıdır. Buradaki sorgulama, Aydınlanma düşüncesinin evrenselci iddiasında yatmaktadır: Eleştirel bakış, söylem ile toplumsal pratik arasındaki farkta ısrar eder ve tek kaygısı, çalışmanın söylemler arasındaki somut çıkarlarını ortadan kaldırmaktır. Aydınlanma eleştirisinin bir başka unsuru daha büyük bir gerçek gibi görünmekte, öyle ki ortodoksluk (gelenekçiler) Anglo-Sakson felsefi-yazınsal okulunun bazı bölümlerinde kurulur. Buradaki mesele, Adorno, Bataille, Blanchot, Foucault ve Derrida tarafından yayılan ve yorumlanan daha felsefi ve estetik bir akımdır, ancak kısmen Marksist eleştirinin daha doğrudan bir politik yönelimine dayanmasıdır (Denby, 2000).

Aydınlanma felsefesinin yaklaşımı oldukça soyuttur ve insan deneyimi alanındaki farklılıkları yeterince dikkate almaz ve kişisel deneyimin benzersizliğini ve değişen zaman ve zamanın etkisini vurgulayan Romantik felsefenin saldırıları ile mücadele etmeye başlamıştır. Ayrıca Fransız Devrimi'nden sonra devrimci Fransa'da ve Avrupa'nın geri kalanında görülen yıkım ve kıyım, Aydınlanma idealinin rasyonel düzenin düşünüldüğü kadar faydalı olmayabileceğinin anlaşılmasına zemin hazırlamıştır (Akar, 2007).

1973'te tam olarak ortaya çıkan değerlerimizin ve yönümüzün krizi, 18. yüzyıl tarihçiliğinin krizinde ve Aydınlanma etrafındaki tartışmada tezahür eder. Genelde tarihsel ve epistemolojik bir kriz var. Yavaş yavaş Marksist tarih yazımını ve pozitivist tarih yazımını kuran varsayımlar, Annales Okulu, Althusserci Yapısalcılık, Derrida

Yapıbozum ve Foucault'nun etkisi altında birleşti ve dengesiz hale geldi. Foucault'ya göre Aydınlanma, umutlarını insan kapasitesinin ve özerkliğinin eşzamanlı gelişimine bağladı. Ancak, yetkinliğin gelişimi özerklikte bir artışa değil, disiplinin ve normatif bir yaklaşımın yayılmasına yol açtığından, ikisi arasındaki ilişki daha karmaşıktır (Denby, 2000).

2.5. Aydınlanma Hareketine Yönelik Eleştiriler ve Karşıt Görüşler

Aydınlanma eleştirisi; 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan felsefi ve toplumsal bir hareket olan Aydınlanma'nın özellikle muhafazakarlar, romantikler ve çeşitli kıta Avrupası düşünürlerinin araçsal akılcılık, natüralizm ve bilimcilik nedeniyle ciddi bir eleştirisi olarak başlamış ve 19. yüzyıldan itibaren kendini göstermiştir (Cevizci, 2000, s. 35). 19. yüzyıl, Aydınlanma Çağı'na karşı Romantizmin yükselişine tanık oldu; sezginin gücü zihne karşıdır. Rousseau'nun Yeni Heloise'sinin ardılları olan Romantikler, akıl ve zekanın egemenliğini reddetmişlerdir. Ancak yüzyılın temel yapısını oluşturan Hegel, romantik irrasyonalizmi aşan geniş bir anlayışla yeni bir rasyonalite anlayışı geliştirmiştir (Russ, 2012, s. 8). Aydınlanma fikirleri ve savundukları fikirler 18. yüzyıldan itibaren eleştirilmiştir. Giambattista Vico, Jean-Jacques Rousseau, Edmund Burke ve diğer birçok filozof, Aydınlanma'nın rasyonalizm, bilimcilik, bireycilik ve ilerleme fikirlerine karşı çıktılar (Altınkaya, 2014).

Aydınlanma kavramının ileri sürdüğü evrensel iddia, Avrupa dışında dezavantajlı durumda olan ve aklını kullanmak için cesaret isteyen insanların entelektüel irade ve durumunu göz ardı ettiği için eleştirilmemiştir. Aydınlanma idealleri ve ideolojik özerklik istencinin burjuvaziden ve onun tarihsel konumundan ayrı düşünülemeyeceği anlamında bir sınıf özelliği ve serbest piyasa kurmak için gerekenler üzerinde durulmuştur (Gökulu, 2014). İnsan, hürriyetten ve nisbi mutluluktan, sözleşmeden, adaletten, hükümetten ve ondan sonra yaratılan, beden, ruhla paralel gelişen yapay siyasi yapılardan yoksun, tabiat halinde kendi tarzında özgürce yaşar. Barışın yerini savaş alır, ilkel insanın "doğal iyiliği"nin yerini uygar insanın "kötülüğü" alır (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 251).

Aydınlanma eleştirisi, Aydınlanma'nın genel özelliklerine ek olarak iki ana figürüne odaklanır: Adam Smith ve Emmanuel Kant. Eleştirmenler, insan ilişkilerinde mutlak değeri veya en azından değerle ilgili her şeyi ortadan kaldıran liberal felsefesi nedeniyle Smith'i eleştirir. Öte yandan Kant, insan davranışı üzerinde çok belirleyici bir etkiye sahip olan ahlaki yükümlülük ve özerklik karmaşık konularını tamamen görmezden geldiği için eleştirilmiştir (Cevizci, 2017, s. 26).

Aydınlanmanın kötüye kullanılması, ahlaki duyguyu zayıflatır; katılığa, bencilliğe, şüpheye ve anarşiye yol açar. Kültürün kötüye kullanılması lüks, ihtişam, zayıflık, batıl inançları ve kölelik yaratır (Mendelssohn, 2000). Romantikler Aydınlanma'nın fikirlerinin ruhsuz olduğunu söylerken, muhafazakârlar çok radikal olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Aydınlanma, doğa bilimleri tarafından örneklenen bir bilgi ve akıl anlayışı geliştirdiği için eleştirilmiştir. Aynı çerçevede, Aydınlanma rasyonalizmi, geleneksel ahlaki ve dini gerçeklere karşı düşmanca bir duruş sergilediği için karşı çıkmıştır. Son olarak yüzyılımızda Aydınlanma bireysel ve kültürel farklılıkları görmezden geldiği için eleştirilmiştir (Cevizci, 2000, s. 36).

Aydınlanma'nın modernleşme ve eşitlik arayışının arkasında marjinalleşme ve sömürü vardır. Fikirlerin eşitliğine yapılan vurgu bir ideoloji, eşitsizliği meşrulaştırmak için kullanılan gizli bir araç haline gelmiştir. Zihnin bireyin önündeki engelleri ve prangaları kaldırdığına dair kesin inanç, zihnin nesnelliğinin ve üstünlüğünün bir özyönetim aracı olarak kullanıldığını vurgulayan Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından eleştirilmiştir. Doğa ve insan, özne ile nesnenin ayrılmasına izin verirken modernizm düşünceyi yalnızca pragmatik çıkarlara göre organize ederek sömürünün yolunu açar. Özne ve nesne ayrımına olanak sağlayan bu araçsallaştırma, tüm değer ve inançların ikincil projelere indirgenmesine ve nihayetinde insanın ve doğanın şeyleşmesine yol açar (Gökulu, 2014).

Romantizm; durağan bir varoluş ya da dünya görüşünden ziyade yaratıcı süreç anlayışına dayanan, Aydınlanma'nın katı, kuru bilimciliğinden ziyade estetikçi bir tavrı benimseyen, yaratıcı sürecin yapay ve analitik olmaktan ziyade duygu ve sezgi yoluyla anlaşılabileceğini savunmuş. Rasyonel analiz veya deneysel araştırmanın yerini sezgi ve duygunun aldığı ve bilimin yerini doğal felsefenin aldığı Aydınlanma'nın kuru rasyonalizmine şiddetle karşı çıkmıştır (Cevizci, 2000, s. 292).

Fransız Devrimi'nin bir diğer yanılgısı da Aydınlanma ve Aydınlanma'nın sonucudur ki, aynı temelde, soyut felsefi ilkeleri halkın eğilimlerine ve yönelimlerine bakmaksızın uygulamaya çalışmış ve bu girişim, mevcut topluluktan ve onu oluşturan bireylerden soyutlanmaması gereken bir akıl yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır (Cevizci, 2017, s. 23). Engels, teknolojinin ilerlemesi modern sanayiyi yarattı, ancak insanları "akılcı" anlamda ilerletmedi, "göreceli" refah içinde yaşar. Marx gibi Engels de insanların yalnızca doğada değil, insan toplumunda da yaşadıklarına ve doğa gibi insan toplumunun da kendi gelişme ve bilim tarihine sahip olduğuna dikkat çekmiştir (Altınkaya, 2014). Rousseau, hayvanlar ile ilkel insan arasındaki tür ayrımının sadece "özgürlük" olduğuna inanmış, insanın bu irade ve davranış özgürlüğünden dolayı ruhsal özelliklere sahip olduğunu kabul etmiş ve insanın maddi bir varlık olduğunu iddia eden materyalizme karşı çıkmıştır (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 249).

Rousseau, hem Aydınlanma felsefesine hem de ilerici düşünceye karşı çıkan bir düşünürdü. Bu çelişkiyi ortaya koyan belki de en önemli metin, 1750'de yayınlanan "Sanat ve Bilim Üzerine İnceleme"dir. Bu kitapta, Aydınlanma'ya hâkim olan genel olarak ilerici ve iyimser yaklaşımın aksine, bilim ve sanatın gelişiminin, kısacası medeniyetin gelişmesinin iyi insanları yozlaştırdığı iddia edilmektedir. İnsanlar bilim ve sanatın ilerlemesi için toplumsal ve ahlaki yozlaşmanın bedelini ödediler. İlerleyen rahim, insan doğasının kötülüğüdür. Böylece, Rousseau, bilimin ilerlemesinin, hakikatin ve hakikatin gücünün ya da salt rasyonel düşüncenin bir ürünü olarak görülemeyeceğini öne sürer. Rousseau, ilkel toplumun, aydınlanma düşüncesinin aksine, insan mutluluğuna ve özgürlüğüne daha elverişli bir toplum olduğuna inanıyordu (Altınkaya, 2014). İlginç bir şekilde Rousseau, insanın "doğası gereği kötü" olduğunu, yani "insan insanın kurdudur" ifadesinin geçerli olduğunu kabul etmez. Bu açgözlülük ve kötülük insanların birbirine güven duymamasına neden olduğunda, anlaşmalar ve sözleşmeler yoluyla adalet mekanizmaları ve hükümetler ortaya çıkar. Rousseau'ya göre, bu kurumlar yalnızca zenginlerin ve yönetici seçkinlerin sömürü düzenini artıracak ve yoksulların "doğal özgürlüklerini" ortadan kaldıracaktır; dolayısıyla mutlu azınlık, mutsuz çoğunluk vs. (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 250).

Rousseau, Aydınlanma'nın temel aldığı modernitenin insanlık durumunu iyileştirmediğini, aksine daha da kötüleştiğini iddia eder. Rousseau, modernitenin insanlar arasındaki eşitliği yok ettiğini iddia eder ve modern toplum eleştirisinin temeli olarak eşitsizlik söylemini kullanır. Modern toplum, insanlar arasında eşitsizliğin olduğu bir yerdir. Modern toplumun temelini oluşturan ve insanlar arasında eşitsizlik yaratan temel unsur mülkiyettir. Rousseau'ya göre insanlar, aralarında ayrıcalık veya sınıf ayrımı olmaksızın doğal düzende daha özgürdürler (Altınkaya, 2014). Rousseau, insanların sosyal hayatta yapay davranışlar sergilemesinden yakınmıştır. İnsanların doğal hallerinde daha iyi durumda olmadıkları kabul edilebilir, ancak samimiyet söz konusu olduğunda günümüzdeki insanlardan daha iyi ve şeffaf davrandıkları da inkâr edilemez. Doğadan uzaklaşıp ikiyüzlülüğe yönelen bir insanın, sahte gülümsemelerin karaktere dönüştüğü, gurur ve kibrin tevazu kisvesi altında ortaya çıktığı, vatanseverliğin vatanseverliği unutturduğu bir çağa geldiğinden şikayet eder (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 248).

19. yüzyıldan başlayarak, Aydınlanma birçok grubun, özellikle muhafazakarların ve komünalistlerin muhalefetiyle karşılaştı. Edmund Burke Aydınlanma felsefesini "Eski Rejimi" yok eden Fransız Devrimi'ne bağlarken, Alasdair MacIntyre Aydınlanma felsefesini modernitenin kanonik felsefi süsleme sürecini başlatmakla eleştirir. Hegel ve yirminci yüzyılın ortalarındaki devasa sosyal mühendislik programında aktif olan Jacob Talmon gibi Aydınlanma'nın muhafazakâr eleştirmenleri, insan doğasını yumuşak bir balmumu bloğu gibi yeniden şekillendirebilirdi. Totaliter rejimlerde vücut bulduğuna inandıkları evrenselci insan hakları felsefesi nedeniyle şiddetle eleştirildiler (Cevizci, 2017, s. 21).

19. yüzyılda Aydınlanma'nın yüzeysel, ruhsuz ve mekanik düşünürleri, hayal gücünün, duygunun, ruhun, geleneğin ve tarihin gizemlerinin organik gücünü unutmuşlardı ve insan, toplum ve doğal olarak tüm bilgileri yalnızca akıl sağlayabilirdi. Romantikler, siyasi ve dini statükoyu eleştirdikten sonra, büyük bir geleceği inşa etmek için gerekli temelleri atacaklarını safça düşündüklerini, tehlikelerin Aydınlanma hümanizminin tohumlarını ektiğini ve geçmişte büyük insanlığa karşı suçlara yol açtıklarına vurgu yapılmaktadır (Cevizci, 2017, s. 22).

Hegel, kurtuluş sürecinde olumlu bir ilerleme gösteriyor gibi görünse de Aydınlanma'nın özünde yanlış ve olumsuz bir süreç olduğuna inanıyordu. Hegel'e

göre, Aydınlanma sayesinde kendilerini gerçekliğin efendisi olarak görenler, kendilerini rasyonel olarak tanımlayarak genel bir düşünce özgürlüğüne kavuştular. Aydınlanma, dünyanın ve tüm nesnelerinin ve teorilerinin yalnızca aklın genel ilkelerine uygun olduklarında onaylanabileceğine ve haklı gösterilebileceğine inanarak, akıl yürütme güçlerinin gerçeği ve iyiliği yargılamak için özgürce kullanılabileceğini söyler ancak Hegel, Aydınlanma'nın diğer uluslara aktardığı evrensel ilkelerin değerini kabul etti ve onun genel yapısını eleştirdi (Cevizci, 2017, s. 22).

Foucault'nun Aydınlanma'ya yönelik eleştirel tavrını tamamen yeni ortamlar lehine terk ettiği düşünülmemelidir. Son çalışmasındaki iyimserliğine rağmen, eleştirisini de sürdürüyor ve Aydınlanma'nın birçok temel parametresine değiniyor; aşkın özneler, evrensel sistemler, rasyonalite, sürekli veya ilerici, vb. Aydınlanma'yı onaylaması, bir dönem ya da doktrin olduğu için değil, eleştirel tutumu nedeniyleydi. Ona göre, bizi Aydınlanma'ya bağlayan bağın doktriner unsura bağlılık değil, eleştirel bir tutumun sürekli sürdürülmesi olduğunu vurgulamaya çalışmıştır (Işık, 2012).

Sosyalizm; Aydınlanma, Fransız Devrimi ve sanayileşme sürecinin liberal ve eşitlikçi ideallerinin bir ürünü olan, sömürücü sınıfları ortadan kaldırarak, insanın insan tarafından sömürülmesini önlemek için tasarlanmış, karşılıklı iş birliği ve karşılıklı yardımlaşmayı yaratan bir sosyal sistemdir. toplumsal bireyler arasında ve üretim araçlarının ortak mülkiyeti tarafından belirlenir (Cevizci, 2000, s. 292).

Marx'ın Komünist Manifesto'da söylediği gibi, şimdiye kadarki tüm toplumların tarihi, sınıf mücadelesinin tarihidir. Ancak Marx'ın tarih yorumu, diğer Aydınlanma filozofları gibi doğrusal bir anlayış değil, sarmal bir tarih anlayışıdır. Marksist tarih anlayışına göre tarih toplum üzerine inşa edilmelidir. Marx'ın "ilkel komün" toplumu olarak tanımladığı şeyin ilk aşamasında, mülkiyet bireye değil komüne aitti. Bu durumda üretim sonucu elde edilenin de doğadan veya avcılıktan topluluğa ait olduğu belirlenir. Aslen topluluğa ait olan mülkiyet kavramı, sınıfın ortaya çıkmasıyla bireye indirgenmiş, geçmişin toplumsal doğasına yabancılaşmıştır. Bu noktadan sonra Marx'ta insanlar doğa durumundan koparılmış ve toplumsal yabancılaşma durumuna indirgenmiştir (Altınkaya, 2014). Marx, kapitalizmi modernitenin temel unsurlarından biri ve onun çerçevesinde oluşan üretim ilişkileri ve bu ilişkilerin efendisi olarak burjuvaziyi insanlığın ilerlemesinde önemli bir güç merkezi olarak görse de yönlü

kapitalizmi bir "sorun" olarak analiz eder. Aydınlanmanın aydınlanmasıyla birlikte refah, mutluluk ve ilerleme fikirlerinin amacı ve temeli olan "rasyonalite", sermayenin gelişmesi ve kapitalizmin daha fazla sermaye birikimi elde etmesi için "araç" haline gelmiştir (Altınkaya, 2014).

Marx'ın kendi sözleriyle, bu "akıl" inancı artık "Hegel'in panteist spekülasyonları temelinde haklı gösterilemez". Aksine, Marx'a göre, bu inanç deneyim yoluyla gerçekleştirilmelidir ve gerçekleştirilebilir. Bu şekilde, Marx'ın tarihsel gelişiminin "öznesi" artık Hegel'in "dünya ruhu" değil, insanlar arasındaki maddi ve ekonomik ilişkiler ve bu ilişkilerdeki "diyalektik"tir (Kolektif, 1990, s. 428). Marx için tarih aynı zamanda özgürlüğe doğru bir akış sürecidir. Ancak bu özgürlük, artık rasyonel bir hukuk durumunda ahlaki yurttaşın özgürlüğü değildir. Proletaryanın devrimiyle, insanın henüz özgürlük bilincine erişmediği "tarih öncesi" sona erecek ve insanlığın gerçek tarihi, yani insanların özgürce yaşadığı dönem başlayacaktır (Kolektif, 1990, s. 430).

Aydınlanma, Avrupa toplumlarının siyasi pratiklerinin önemli bir rol oynadığı 1930'lar ve 1940'lar ve sonrasında Batı düşüncesinde şiddetle eleştirilmeye başlandı. Avrupa'da totaliter hükümetlerin yükselişi ve üzerine inşa edildiği rasyonel örgütlenmeler, başta Frankfurt Okulu olmak üzere aydınları Aydınlanma'yı yeniden düşünmeye sevk etti. Adorno, Horkheimer, Habermas ve Foucault'nun Aydınlanma değerlendirmesi, Aydınlanma düşüncesinin yapısını önemli ölçüde şekillendirmiş, Aydınlanma'nın kapalı bir tarihsel dönem değil, bugüne ilişkin bir süreç olduğunu ortaya koymuştur (Işık, 2012).

Aynı şekilde, Charles Taylor ve Michel Foucault gibi Aydınlanma eleştirmenleri, onun ahlaki atomizmini ve yanlış/eksik benlik kavramını ya da örnek öğretilerinin modern toplumda bireysel farklılıklara veya kültürel çoğulculuğa izin vermediğini kınadılar (Cevizci, 2017, s. 21). İkinci Dünya Savaşı ve Frankfurt Okulu düşünürlerinin yaşam yılları. II. Dünya Savaşı atmosferi düşünüldüğünde; Aydınlanma bize akıl yoluyla inşa edilebilecek bir "Ütopya" fikrini verirken, aslında Aydınlanma'nın "araçsal aklı" tam tersini yapmış ve bir "distopya" yapmıştır (Altınkaya, 2014). Yukarıdaki sert Aydınlanma eleştirilerini takiben, Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma'nın tamamen araçsal nitelikteki bilimsel rasyonalite anlayışını İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan

soykırıma çıkan yolu hazırlayan en önemli güç olduğu yolundaki eleştirileri izler (Cevizci, 2017, s. 21).

Frankfurt Okulu düşünürlerinin ilk döneminin Aydınlanma eleştirisi Marx'ın düşüncesinden çok da farklı olmamakla birlikte Aydınlanma'nın eleştirdiği mite dönüş üzerinden başlamıştır. Mitlerin açıklanamaz ve mantıksız olması gibi, Aydınlanma'nın ortaya koyduğu fikirler de insanı aklın açıklayamayacağı ve anlayamayacağı durumlara atmıştır. Aydınlanma'yı temel alan "daha fazla eşitlik, özgürlük, mutluluk ve daha geniş bir toplum" şeklindeki "ütopik" fikirler, Aydınlanma'nın "ilerici" fikirlerinde ise tam tersi yönde, yani "distopya" geliştirmektedir. Aydınlanmanın ilerici düşüncesi ve modernliği, yalnızca insanlığın yararına değil, aynı zamanda başka bir içerik olarak, aklı kendi "akılından" ayırmasını sağlayan sermaye birikimine ve ilerlemesine sahiptir (Altınkaya, 2014).

Adorno ve Horkheimer'a göre araçsal rasyonalite öznenin nesneyi kontrol etmesine değil, nesnenin özneyi kontrol etmesine neden olur. Ekonomik üretimin yapısı, amaçlara ulaşmak için araçların seçilmesini kolaylaştırır, bu da insanların bürokratik, piyasa ve fabrika sistemlerinin rasyonel organizasyonunda yalnızca sınırlı ve kesin bir rol oynamasına izin verir. Aydınlanma dünyayı mitolojiden arındırarak akılcı ve kontrol edilebilir kılmak, insanları akıl yürütmeden aciz ve olayları kontrol etmekten aciz kılmak için tasarlanmıştır, tıpkı insanların doğaüstü karşısında aciz ve mitolojiden yardım umdukları gibi. Yani aydınlanma fikri bir efsane gibi bir yanılsamadır ve aydınlanmanın kendisi bir efsane haline gelmiştir (Akar, 2007).

Adorno ve Horkheimer, "İnsanlık neden gerçek bir insan düzeyine yükselmek yerine yeni bir vahşet durumuna düştü?" sorusunu yanıtlamaya çalışır. Onlara göre, Aydınlanma düşüncesinin doğasında var olan paradokslar nedeniyle insanlık yeni bir barbarlık durumuna düşmüştür. Horkheimer ve Adorno'nun görüşüne göre, Aydınlanma tamamen totaliter olmalıydı, yani anlam arayışını tamamen terk etmeli ve dünya üzerinde güç uygulamaya çalışmalıydı (Cevizci, 2017, s. 24-25).

Çıplak insanlık vurgulanırken, diğer tüm güç ve dayanakların reddedilmesi, bireysel aklın bağımsızlığının önerilmesi ve insan aklı dışındaki tüm otoritelerin reddedilmesi konusunda tek ve en önemli hususun bağlayıcı bir davranış kuralları bütünü olduğu söylenirken etkinliği bireyin vicdanı tarafından tanınır. Nihilizm olarak tanımladığı bu

sorunun o zamandan beri çözümsüz kaldığı ileri sürülmektedir (Cevizci, 2017, s. 44). Eleştirel tavır takınanlar, Kartezyen indirgemeciliğin, özellikle niteliksel ilişkilerin de önemli bir rol oynadığı sosyal bilimler ve tıpta, matematiksel yöntemlerin ve istatistiksel analizlerin aşırı kullanımına yol açtığından şikayet etmişlerdir (Moseley, 2010, s. 50). Modern akla ve doğa bilimlerini açık düşünceler veya bilimsel yöntemlerle standart matematiksel ve deneysel unsurlarla uygulama fikrine karşı çıkarken, akıl ve bilimi hayal gücü ve retorikle değiştirdi. Başka bir deyişle, matematiksel veya mantıksal olarak açıklanabilen sonsuz veya evrensel doğa yasalarının varlığını reddeder. Onun "yeni bilimi", Aydınlanma'nın doğrusal tarih anlayışından ziyade döngüsel bir tarih anlayışı önerdi (Altınkaya, 2014).

Kant'ın Aydınlanma anlayışını şu kritik sorularla sorguladı: 18. yüzyıl Amerika'sındaki köleler, Afrika ve Meksika'nın yerlileri ve Latin Amerika'daki karışık ırklar, akıllarını kullanmaya cesaret edemedikleri için olgunlaşmamış mı? Bu eleştirinin temelinde, bir toplumdaki herkesin aynı imkân ve yeteneklere sahip olmadığı inancı yatmaktadır, bu nedenle olgunlaşmamışlık sadece bireyin kişisel özelliklerini ve bilme iradesine karşı tutumunu belirlemekle kalmaz, aynı zamanda toplumun tarihsel karakterini ve çevresindeki fikirleri görmezden gelerek, daha çok mitler yeniden üretilmektedir (Gökulu, 2014).

Brehiér'in eleştirisine göre modern uygarlık, 16. yüzyıldan itibaren bilgiyi hedeften uzaklaştırmış ve artık onu bir ilerleme aracına dönüştürmüştür. Amacı, bilgiyi ilerleme için bir araç olarak görerek insanları güçlendirmektir. Ancak Brehiér'e göre herkesin bu araçlara sahip olması imkânsız. Brehiér bilginin bir güç olarak ifade edildiği modern medeniyette bu araçlara sahip olan insanların bir güç olarak bu araçları kendi maksatları doğrultusunda kullanabileceklerini vurgulamaktadır (Altınkaya, 2014).

Avrupa ekonomik yapısının ilkelerini belirleyen kapitalist ekonominin ilerleme fikri ile birlikte dünya ekonomisini de etkilediğini belirtti. Böylece, kapitalist ekonominin zaferi artık her durumda temel bir gerçek olarak görülüyor. "Ekonomik zafer" olgusu ve sermayenin yayılmacı politikaları, "modernleşmeyi" bir ideoloji, her toplumun gerekli aşamalarını ve yasalarını ifade eden kademeli ve asla geri dönüşü olmayan bir süreç olarak sunar (Altınkaya, 2014).

Mantık ve akıl kategorileri, akıl ve bilim kategorilerinin diyalektik bir eleştirisi, 20. yüzyılda yaşanan acıları ve yaşanacak yolu tasvir ediyor. Nietzsche'de diyalektik, Avrupa düşüncesinin manzarasına entegre edildi. Nietzsche, bizi doğrudan belirsizlikle dolu bir evrene sokarak diyalektik, rasyonel bir tarih görüşünün içini boşalttı. Akıl gerçeğe yönelmez: dünya, ebedi aklın özü değildir (Russ, 2012, s. 9).

Bilimdeki gelişmeler ve keşifler ile, bir yanda bilime yönelik aşırı güvene dayanan "pozitivizm", "pragmatizm" gibi akımlar ve "sosyoloji", "psikoloji" gibi farklı bilimsel disiplinler ortaya çıkarken, diğer yanda bilim eleştirilerine dayanan dinsel yönelimler temelindeki değerlendirme biçimleri ve akılcılık ile bilim eleştirileri ortaya çıkmıştır. Çoğunluğu Aydınlanma felsefesini, özellikle de Kant felsefesini genel olarak benimsemiş ve kafalarına hedef koymuşlardır. Bir yanda aklı vurgulamaya devam eden Alman idealizmi, diğer yanda Schopenhauer, Kierkegaard, Nietzsche gibi filozoflar aklı eleştirir (Taşkın ve Becermen, 2013, s. 312).

3. FRANKFURT OKULU

Bu bölümde araştırmanın amacı doğrultusunda Frankfurt Okulu, okulun tarihsel gelişimi, okula yönelik eleştiriler ve temsilcileri genel hatlarıyla ele alınmıştır.

3.1. Frankfurt Okulu

Eleştirel Teori ya da bir diğer adıyla Frankfurt Okulu, Almanya'nın ilk Marksist araştırma enstitüsü olan Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün bir ürünüdür (Kızılçelik, 2008, s. 25). Frankfurt Okulu, Birinci Dünya Savaşı'nda başlayıp Soğuk Savaş'ta sona ermiştir; dünya kapitalizminin bölgesel kayıplara uğradığı ancak yine de yeniden kabuklanma, yeniden yapılanma ve güçlenme yoluyla varlığını sürdürdüğü bir dönemin eseridir (Horkheimer, 1998). Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkım, Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi, Avrupa'da yükselen faşist harekete işçi sınıfının desteği gibi olumsuz durumların sonuçlarından memnun olmayan bir "sosyal teori" geliştirmeye çalışılmıştır (Bekalp, 2019). Bu gelişmeler ekseninde Enstitü, solcu entelektüellerin Marksist teoriyi yeni koşullarda, özellikle teori ve pratik arasındaki ilişki bağlamında yeniden değerlendirme ihtiyacına bir yanıt olarak görülebilir. Bu anlamda enstitüye "Batı Marksizmi" denebilir, bir yandan Marx'ın teorisinin ileri kapitalist toplumlar bağlamında çeşitli ama esas olarak felsefi ve Hegelci yeniden yorumları, diğer yandan Sovyet toplumsal ve daha geniş bir entelektüel hareketin parçası olarak tanımlanan düşünce gelişimidir (Bottomore, 2013, s. 11-12).

Frankfurt Okulu'nun doktrini öncelikle, modern Batı toplumlarında ortaya çıkan entelektüel, politik ve ahlaki krizlerin nedeni olarak gördükleri kurumların ve anlayışın eleştirisi ile karakterize edilir. Bu bağlamda eleştirel teori, mantıksal pozitivizm, kapitalizm, Ortodoks Marksizm, kültür endüstrisi ve araçsal rasyonalitenin kararları ve eleştirileriyle şekillenir (Çetin, 2017). Ancak Frankfurt Okulu'nun şekillenmesinde en etkili isimler Horkheimer'ın yanı sıra Herbert Marcuse ve Theodore Adorno'dur.

Okulla iletişimini devam ettirenen bir diğer önemli isim de Walter Benjamin'di (Benhabib ve diğerleri, 2014, s. 8).

1930'larda Frankfurt Okulu, medyanın politik ekonomi eleştirisi, metin analizi, popüler kültür ve iletişimin sosyal ve ideolojik sonuçları gibi faktörleri hesaba katan kültür ve iletişim çalışmalarına eleştirel ve disiplinler arası bir yaklaşım geliştirir. Frankfurt Okulu teorisyenlerini ortak bir çatı altında birleştiren asıl eser, Horkheimer'ın 1937 tarihli "Geleneksel ve Eleştirel Kuram" başlıklı makalesinde temel ilkeleri belirlenen, geleneksel anlayışa karşı çıkan eleştirel teoridir (Ceylan, 2019). Marcuse, 1960'larda Frankfurt Okulu'nun siyasi eylemi destekleyen tek üyesi olarak dikkat çeker. Benjamin ve Adorno ise edebiyat, sanat ve popüler kültür üzerine yaptıkları çalışmalarla dikkat çekmişler ve 1960'lı yıllarda bu alanlara ilginin artmasında önemli derecede etkide bulunmuşlardır (Benhabib ve diğerleri, 2014, s. 8).

Eleştirel teori mensuplarına göre toplum ve fert, pozitivizmin dışlamaya çalıştığı ahlaki, dini, sanatsal ve politik ideallerden, yani üstyapıyı görmezden gelmekten ayrı olarak anlaşılamaz, çünkü bunlar merkezi öneme ve değere sahiptir. Bu anlamda eleştirinin amacı sadece edilgen bir şekilde eleştirmek değil, aynı zamanda bireylere eleştirel bir anlayış kazandırmak, onları özgür ve özerk kılmak ve böylece yabancılaşmayı aşan bir toplum inşa etmektir (Çetin, 2017). Bu okul, birey ve toplum arasındaki dinamikleri analiz etmede psikanalizmin Marksizm ile birlikte kullanılmasının bireyin psikolojik ve sosyolojik boyutlarına daha kapsamlı ve derinlemesine bir bakış açısı sağlayacağına inanmaktadır. Psikanalizdeki bu ilgi, okulun ikinci döneminde başlamıştır (Çetin, 2017).

3.2. Frankfurt Okulu'nun Tarihsel Gelişimi

Frankfurt Okulu, 1923 yılında farklı disiplinlerden düşünür ve bilim adamları tarafından Almanya'da kurulmuş bir sosyal araştırma kurumudur. Frankfurt Okulu terimi, Akademiyi tanımlamanın ötesine geçer. Zamanla üyelerinin geliştirdiği düşünce akımlarını temsil etmiştir. Frankfurt Okulu'nun genel yaklaşımı ve düşünce tarzı eleştirel teori olarak bilinir. Üyeleri arasındaki temel görüş farklılıklarına rağmen, ortak fikir birliği "eleştirel teori" anlayışına dayanmaktadır (Akkol, 2019).

Frankfurt Okulu'nun ortaya çıkmasında bu dönemdeki gelişmeler önemli rol oynamıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı başta olmak üzere Batı Avrupa'da solcu işçi sınıfı hareketlerinin gelişmesi, Avrupa sol hareketinin Moskova'nın kontrolünde bir hareket olarak gelişmesi, Rus Devrimi'nin Stalinizm'e dönüşmesi ve nihayetinde faşizm ve Nazizmin yükselişi de aynı şekilde etkili olmuştur (Çoban ve Buz, 2008). Ayrıca, adından da anlaşılacağı gibi eleştirel teori, diğer filozofların ve felsefi geleneklerin bir dizi eleştirisi yoluyla eklemlenir. Böylece, eleştirel teorinin gelişimi diyaloga dayanır; yani eleştirel teorinin kökeni, yöntemi kadar diyalektiktir ve bunun sosyal fenomenlere uygulandığını iddia eder (Jay, 2014, s. 93).

Frankfurt Okulu'nun kendisi, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Orta Avrupa'daki devrimlerin başarısızlığı ve Almanya'da Nazilerin yükselişi ile ilgilidir. Okulun önde gelen düşünürlerinin düşünceleri, büyük sosyal çatışmaların bastırılması ve özellikle Sovyetler Birliği'ndeki Stalinist rejimin ardından Doğu Avrupa'da olağanüstü ekonomik büyümeye ve geniş kapsamlı refaha dayalı açık bir siyasi uzlaşmanın ortaya çıkmasıyla şekillenmiştir (Bottomore, 1997; s. 58). Enstitü dergisinin ilk sayısında yer alan tarih ve psikoloji üzerine bir makalede Horkheimer, tarihi anlamak için bireysel psikolojinin önemini vurgulamış; aynı konuda başka bir makalede Erich Fromm, Marksizm ile psikanaliz arasındaki ilişkiyi genişleterek kurmaya çalışmıştır. Freud'un silinmiş sınıf konumu ve toplumsal sınıfların tarihsel konumu da dahil olmak üzere kişisel bir tarihsel çerçeveye oturtmaya çalışmıştır (Bottomore, 1997; s. 20).

Frankfurt Okulu ve öncelikle okulla ilişkilendirilen sosyal düşünce tarzı - yani eleştirel teori - birçok yönden değerlendirilen ve açıklanan karmaşık bir olgudur. Akademinin gelişiminin teorik temeli, 3 Şubat 1923'te Eğitim Bakanlığı kararnamesi ile resmi olarak kurulan ve Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı olan Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'dür, ancak Enstitünün kendisi 1920'de Felix Weil tarafından kurulmuştur. Felix Weil, zengin bir tahıl tüccarının oğludur, bu sadece 20. yüzyılın başlarındaki çeşitli radikal projelerin devasa ve devam eden meyvesidir

F. Weil Frankfurt Üniversitesi'nin sert bir hiyerarşik yapısı olmasından dolayı, enstitüyü, üniversiteden bağımsız olarak kurmayı planlamıştır. F. Weil'in enstitüyü bağımsız olarak kurmak istemesindeki amacı, üniversiteden kaynaklanan sıkıntıları yaşamadan, sosyal bilimler için çalışan bağımsız bir enstitü kurmaktır (Gök, 2019).

Frankfurt Üniversitesi'nin katı hiyerarşik yapısı nedeniyle Weil, enstitüyü üniversiteden bağımsız olarak kurmayı planlıyor. F. Weil'in bağımsız bir enstitü kurma arzusunun amacı, üniversiteden kaynaklanan sorunlarla karşılaşmadan bağımsız bir sosyal bilimler enstitüsü kurmaktır. Weil, 1922'de Marksizmin farklı eğilimlerini bir araya getirmek için Georg Lukacs, Karl Korsch, Karl August Wittfogel, Friedrich Pollock ve diğerlerinin katıldığı bir sempozyum düzenler. Sempozyumda, işlenen konuları sistematik olarak incelemek için bir enstitü kurma fikri ortaya çıkar; Weil, akademi binasını inşa eder, enstitü, Frankfurt Üniversitesi ve Eğitim Bakanlığı ile müzakereler yoluyla yasal statü kazanır ve Weil aslında K. Albert Gerlach'ı bu göreve uygun bulur fakat Gerlach'ın ani ölümü üzerine (Jay, 2014, s. 47) enstitünün ilk yöneticiliğine Cari Grünberg getirilir (Benhabib ve diğerleri, 2014, s. 7). Karl August Wittfogel, Franz Borkenau, Henryk Grossmann, Friedrich Pollock, Leo löwenthal, Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Walter Benjamin, Otto Kirchheimer ve Franz Neuman enstitünün en önemli isimleri olarak sayılabilir (Çiçekdağı, 1999).

Frankfurt Okulu'nun resmi olarak geç modern Batı toplumunun bir analizinden türetilen umutsuz dünya görüşü; 19. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle Almanya'da daha geniş ve genel bir sosyal durum, yalnızca bilimsel bir teori olarak ampirik kanıtlara karşı çıkmaz. İdeoloji biçimleri değil, aynı zamanda bilim ve teknolojiye genel bir düşmanlık bağlamında ve bunların sosyal ve kültürel etkileri de fikirler bağlamında değerlendirilmelidir (Bottomore, 1997; s. 44). Eleştirel teori, Frankfurt Okulu ile uyumlu olarak, bilimlerde eğitim ve öğretim hizmeti veren ve aynı yaklaşımı benimseyenlerin, gerçekten insanların aydınlanması ve kurtuluşu ile ilgilendiklerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu okul 1923 yılında kurulmuş olup çalışmaları kapitalist üretim ilişkilerinin sermaye sahiplerinin elinde artı değer birikimine yol açarak halkı köleleştirdiğini vurgulayarak kapitalizm eleştirisine odaklanmaktadır. Okul ayrıca pozitivist yöntemlerin ve rasyonalitenin bireyleri aydınlanma ve özgürlük için gerekli olan eleştirel düşünceden yoksun bıraktığını iddia ederek pozitivizmi şiddetle eleştirir (Begtimur, 2018).

Eleştirel kuram; eleştirel sosyal teori, radikal sosyoloji, müdahaleci sosyoloji, eleştirel (hermeneutik) yorumlayıcı sosyoloji, refleksif/düşnümsel sosyal teori gibi isimlendirmelerle de karşılaşılsa da literatürde Frankfurt Okulu olarak yer edinmiştir.

Eleştirel sosyal teori paradigması içinde yer alan düşünür ve ekollerin önemli bir bölümünün, pozitivzm eleştirisinde temel esinlerini yeniden inşa edilmiş ve yorumlanmış bir Marksizmden aldıkları görülmektedir. Eleştirel sosyal teori paradigmasının önemli bir bölümünün büyük ölçüde pozitivizm eleştirisinde yeniden yapılandırılan ve yorumlanan Marksizm'den esinlendiği görülebilir (Balkız, 2004). Faşizmin yükselişi karşısında Enstitü, Marx'ın görmezden geldiği toplumsal koşulları yeniden gözden geçirme ve açıklama ihtiyacı hissetti. Sonuç olarak, Frankfurt Okulu üyeleri, Marx'ın bıraktığı boşluğu doldurmak için başka okullara ve düşünürlere yöneldiler. Frankfurt Okulu düşünürleri, Aydınlanma düşüncesinin çıkış noktalarını eleştiriye tâbi tutarak, insanın özgürleşmesini ve tutsaklığını ortadan kaldırabileceği iddiasıyla 'toplumsal teori'yi inşa etmeye girişmişlerdir (Benhabib ve diğerleri, 2014, s. 9).

Faşizmin yükselişi karşısında Enstitü, Marx'ın görmezden geldiği toplumsal koşulları yeniden gözden geçirme ve açıklama ihtiyacı hissetti. Sonuç olarak, Frankfurt Okulu üyeleri, Marx'ın bıraktığı boşluğu doldurmak için başka okullara ve düşünürlere yöneldiler (Bottomore, 1997, s. 8). Frankfurt Okulu düşünürleri, Aydınlanma düşüncesinin başlangıçlarını eleştirerek, insanın özgürleşmesini ve tutsaklığını ortadan kaldırabileceğini iddia eden bir "sosyal teori" oluşturmaya çalıştılar. Ancak Marksizmin katılığını ve eleştirelliğini yitirdiğini vurgulayan düşünürler, neo-Marksizm görünümü sergilediler (Bekalp, 2019). Böylelikle Frankfurt Okulu'nun 1840'ların Sol Hegelci kaygılarına bir dönüşü temsil ettiği söylenebilir. İlk nesil eleştirel teorisyenler gibi, Frankfurt Okulu üyeleri de felsefe ve sosyal analizin bütünleşmesiyle, Hegel'in önerdiği diyalektikle aynı derecede ilgilendiler ve selefleri gibi, onu materyalizme çevirmeye çalıştılar (Jay, 2014, s. 94). Aklın doğası, diyalektiğin önemi, tözsel mantığın varlığı vb. konularda Hegel ile diğer benzerlikleri nedeniyle eleştirel teoriyi Hegelci Marksizm olarak tanımlamak uygun olsa gerek (Jay, 2014, s. 99).

Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisi, öncelikle bir ideoloji eleştirisi olarak tanımlanabilir. Okulun ideoloji eleştirisi, Marx'ın politik ekonomi eleştirisinden kaynaklanır. Eleştirel kuramın kökeninin Marx'ın ekonomi politik eleştirisi ve Lukacs'ın Hegelci Marksizmi olduğu söylenebilir. Eleştirel teori, Lukacs'ın "bütünlük" kavramından hareket eder ve sosyal hayatın herhangi bir bölümünün tarihin bütünü ve sosyal yapısı ile ilişkili olarak anlaşılması gerektiğini savunur.

Adorno ve Horkheimer, ekonomi ve politika eleştirilerine araçsal rasyonalitenin bir eleştirisini ekleyerek Marksizmi yeniden yorumlar (Balkız, 2004). Okul mensupları, eleştirel teorinin bilgi olduğu, ideolojik inanç ve tutumların yanlış olduğunu göstermesi gerektiği ve gösterebileceği konusunda hemfikirdir. Eleştirel teori, belirli bir durumda kullanılmak üzere özel olarak geliştirilmiş bir kuramdır (Begtimur, 2018).

Frankfurt Okulu'nun Marksist anlayışında, geleneksel Marksist düşüncede üst yapıyı belirleyen altyapı ya da kültür dahil üst yapı kurumlarını belirleyen ekonomik ilişkiler gibi temel ayrımlar göz ardı edilir. Geleneksel Marksizmde; altyapı-üstyapı kavramına dayalı olarak üst yapının belirlenmesi, özellikle altyapıyı oluşturan ekonomik ilişkilere yüklenen ağırlıkların rolü ideolojinin temelini oluşturmaktadır. Frankfurt Okulu'nda bu anlayışın yerini yeni bir durum olarak gördükleri altyapı ve üstyapıyı birleştirme fikri alır. Böylelikle Frankfurt Okulu'nun tartışma alanının ağırlıklı olarak Marksizm ve modern toplum analizi olduğu söylenebilir (Akkol, 2019). 1930'ların ilk döneminde, Marksist ekonomi politik eleştirisinin etkisinde kalan Frankfurt Okulu, disiplinlerarası bir sosyal teori geliştirmiş ve bunu ekonomik bir eleştiriye dayalı bir kapitalizm eleştirisi olarak önermiştir (Yeşilyurt, 2013). Okulun en zirve döneminde birbiriyle ilişkili olarak sosyal bilimlerde pozitivizmin veya daha genel olarak bilimciliğin epistemolojik ve metodolojik eleştirisi, sosyal bilimleri yaratmanın temelleri olarak bilim ve teknolojinin ideolojik etkilerine karşı eleştirel bir tutum, yeni teknokratik tahakküm biçimleri ve bir kültür, endüstriye ilgi veya daha geniş olarak tahakkümün kültürel boyutu şeklinde unsurlar sunulmuştur (Bottomore, 1997; s. 61).

Frankfurt Okulu teorisyenleri de Weber'in faşist düşünce ile mitolojik düşünce arasında kurdukları ilişkiye ilişkin çözümlemesinden etkilenmişlerdir. Adorno ve Horkheimer, teknolojik ve araçsal rasyonalitenin egemen olduğu bir dünyada, kitlelerin, Weber'in düşüncelerinde iz bırakan, elde ettikleri mallardan keyif alarak hayatlarını kontrol eden piyasa ile tahakküm arasındaki ilişkiyi sorgulamadıklarını savunurlar. Okulun düşünce sisteminin temelinde halk siyasetine, özellikle de işçi sınıfını merkeze alan politikalara karşı derin bir güvensizlik yatar. 1920'lerde Macar teorisyen Gyorgy Lukacs, işçi sınıfını tarihin merkezi yapıcı öznesi olarak ilan eder ve sınıf bilincine sahip bir proletaryanın önderliğindeki bir devrimin yakında gerçekleşeceğini savunur. Ancak bunun sonucunda faşizm Avrupa'da yaygınlaşır (Akar, 2007).

Frankfurt Okulu'nun modernite eleştirisinin postmodern felsefi görüşlerle paralellik gösterdiği iddia edilmiştir. Ancak eleştirel teorisyenler tüm sosyal sistemleri analiz ederken postmodernist filozoflar, özellikle Foucault, üst anlatılara yönelik şüphecilikleri nedeniyle mikropolitika ve mikro analize odaklanırlar. Eleştirel teorisyenler ve tüm Marksistler için ise parçalanma ve parçalanmadan ziyade birliği analiz etmek daha önemlidir. Ayrıca, eleştirel teorisyenler kapitalizmin alternatif karşıt fikirlerinin geliştirilmesine odaklanırken postmodern teorisyenler herhangi bir alternatif arayışının sadece sistemi kopyalayacağına inanıyor gibi görünürler (Akar, 2007). Weber'den Habermas'a hep aynı soru sorulmuştur: Zihnin tarihi nedir, zihnin egemenliği nedir ve zihin bu egemenliği nasıl uygular? Ancak çarpıcı olan, Fransa'nın Weber'in düşünce akımını hiç anlamaması ya da eleştirel teoriyi çok yanlış, çok dolaylı şekilde anlaması ve Frankfurt Okulu'nu hiç anlamamasına neden olur (Foucault, 2011, s. 327).

Frankfurt Okulu düşünürleri ile Adorno ve Horkheimer arasında pozitivizme ve teknolojinin ideolojik etkisine karşı eleştirel bir tutum hakimdir. Pozitivizm ve teknolojinin ideolojik etkisi merkezli epistemolojik ve metodolojik eleştirilere, daha sonra teknokrasi ve bürokrasinin bir tahakküm biçimine dönüşmesi eleştirisi eklenir (Akkol, 2019). Teknolojik akılcılığın belirleyici fikirleri ile Weber'in modern dünyanın "rasyonalizasyon" sürecine ilişkin argümanları arasında yadsınamaz bir benzerlik vardır. Genel olarak, okulu düşünürlerinin Weber'in fikirlerinden, sadece kısa referanslarda bulunmalarına rağmen, giderek daha fazla etkilendiklerine dikkat çekilmiştir. Bu etki bazıları tarafından Frankfurt Okulu'nun 1950'ler ve 1960'larda ileri sanayi toplumlarındaki tarihsel eğilimlerin gelişiminde Marksizm'den Weberizm'e yaptığı yolculuk olarak yorumlanmıştır (Bottomore, 1997; s. 42). Weber ile okul arasındaki ikinci temel benzerlik, onların modern endüstriyel toplum açıklamalarından kaynaklanan karamsar karamsarlıktır. Weber "umutsuz bir liberal" olsaydı, o zaman Frankfurt Okulu düşünürü veya Marcuse belki de "umutsuz bir radikal" olarak tanımlanabilir (Bottomore, 1997; s. 43).

Bilindiği gibi, 1935'te okulun birçok temsilcisi Paris'e sığınma talebinde bulunur ve Paris'i hemen terk eder, neredeyse tiksinti içinde, hiçbir şey olmadığı için dehşete düşerler. Sonra 1940'ta gerçekten daha popüler oldukları Birleşik Krallık ve ABD'ye taşınırlar. Okul ile bilim tarihi aracılığıyla özdeşleştirebileceği Fransız felsefi düşüncesi arasında hiçbir uzlaşma yoktur (Foucault, 2011, s. 327). Horkheimer,

1950'ler okulunun diğer üyeleri gibi, işçi sınıfının devrimci potansiyeline olan tüm inancını yitirirken, eleştirel teorinin gerçek toplumsal hayatta herhangi bir temeli yok gibiydi. Horkheimer ayrıca sosyal yaşam için giderek daha fazla dini nedenlere yönelecektir (Bottomore, 1997; s. 32).

Frankfurt Okulu bu geleneğe derinden dahil oldu ve 1960'larda artan etkisi, şüphesiz, özellikle orta sınıfın bazı kesimleri arasında, bürokratik ve teknolojik rasyonalizasyona karşı direnişin çeşitli biçimlerde yeniden canlanmasıyla ilişkilidir (Bottomore, 1997; s. 45). Bilimin gelişmesi ve pozitivist dünya görüşü ile ortaya çıkan tüketim toplumu, insanların sürekli yanlış ihtiyaçlarla tüketmeye zorlandığı döngüsel bir yapı oluşturmuş ve kültür endüstrisi ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede eleştirel teori temsilcilerinin temel eleştirisi, bilimin artık insanları özgürleştiren değil, onların tahakkümüne yol açan bir araç haline gelmesidir (Bekalp, 2019).

Dahası, okul, oluşum sürecinde, giderek Marx'ın teorisinden ve klasik Marksizm'den ayrılmış, teorinin çoğunu ortadan kaldırmış ve onunla sistematik ve eleştirel bir ilişki kurmamıştır. Daha sonraya kadar, bırakın Habermas'ın yazılarındaki başka herhangi bir şey bir yana, Marx'ın kişisel teorileri, tutarlı bir eleştirel inceleme ve yeniden inşa sürecinden geçmiştir. Ancak bu hareket, bağımsız bir post-Marksist, post-Frankfurt okulu eleştirel teori dönemine aittir (Bottomore, 1997; s. 26). Bu nedenle, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün psikanalizi eleştirel neo-Marksizm teorisine dahil etme girişimi cesur ve alışılmadık bir adımdı. Bu girişim aynı zamanda Enstitü'nün geleneksel Marksizmin sınırlarını aşma arzusunun da bir göstergesidir (Jay, 2014, s. 155).

Jay'e göre, eleştirel teorinin tarihinde öne çıkan dönemler aşağıdaki gibidir (Kızılçelik, 2008):

1. 1920-1933 Almanya Dönemi
    a. Frankfurt Okulu'nun Kuruluş Yılları (1920-1922) ve Kurt Albert Gerlach Dönemi
    b. 1923-1930 yılları ve Cari Grünberg-Friedrich Pollock Dönemi
    c. 1930-1933 Max Horkheimer Dönemi

2. 1933-1950 Amerika Dönemi

3. 1950’den sonrası: Yeniden Almanya Dönemi

3.2.1. Birinci Dönem: Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (1923-1933)

1923-1933 arasını kapsayan, Gerlach, Grünberg, Pollock ve Horkheimer’ın başkanlık yaptığı Enstitünün kuruluş dönemi olarak kabul edilen dönemdir. Bu dönemde, Enstitünün kuruluşuyla tek bir Marksist düşünce kavramı tarafından yönlendirilmeyen, araştırma anlayışında değişiklikler yaşandığı ve daha sonra eleştirel teorinin oluşturulduğu dönem olarak nitelendirilebilir. Enstitünün ilk başkanlığını yapan Kurt Albert Gerlach’ın beklenmedik ölümü üzerine dönemin en uzun süre başkanı olan Carl Grünberg, görev süresi boyunca enstitü çalışmalarının çoğunun güçlü bir şekilde ampirik (deneysel) ve Avusturya-Marksist anlayışı doğrultusunda sürdürmüştür (Bottomore, 1997; s. 9). Bu dönemde Enstitünün ana ilgi alanları ağırlıklı olarak Grünberg tarafından belirlenirken enstitüdeki çalışmalar, toplumsal bir bilim olarak Marksist tutum karakteri gösterir ve genellikle deneysel nitelik taşımaktadır (Gülenç, 2010). Grunberg dönemi, ekonomik araştırmaların yoğun olduğu ancak sağlık sorunları nedeniyle 1929’da başkanlığı bırakmak zorunda kalmasıyla kapanır (Bekalp, 2019).

Grünberg’in beklenmedik ölümü üzerine Friedrich Pollock, 1928’de kısa süreliğine enstitü müdürlüğünü yaptıktan sonra en yakın arkadaşı olan Max Horkheimer’e bırakmıştır. Horkheimer ise hem ilk hem de sürgün dönemini kapsayan 1930-1958 yılları arasında enstitünün direktörlüğünü yapmıştır (Benhabib ve diğerleri, 2014). Horkheimer’ın direktörlüğü ve yaşanan gelişmeler paralelinde ekonomik anlayışın hakim olduğu çalışmalarla birlikte kültürel, sanatsal, psikolojik ve felsefi çalışmalar da görülmeye başlamıştır (Gülenç, 2010).

1930’ların başında Frankfurt Üniversitesi Psikanaliz Enstitüsü’nden Franz Borkenau, Erich Fromm, Wilhelm Reich, Kari Landauer ve Heinrich Meng gibi bir grup psikanalistin Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’ne katılması veya birlikte çalışmaya başlaması okul için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemden sonra Frankfurt Okulu’nun çalışmalarında, özellikle kapitalizm ve cinsel özgürlük üzerinde özellikle Hegel’in Marksizmi ile Freud’un psikanalizini sentezleyen birçok girişim gerçekleştirilmiştir (Benhabib ve diğerleri, 2014).

3.2.2. İkinci Dönem: Amerika'ya Kaçış (1933-1950)

Almanya'da Nasyonal Sosyalist yapının ve faşist hareketin yükselişi, enstitünün Nazi baskısı nedeniyle kapanmasının ardından ilk olarak Frankfurt'tan ayrılmak zorunda kalan eleştirel teorisyenler Cenevre'ye gitmiştir. Sonrasında ise İngiltere ve Fransa gibi çeşitli ülkelerde küçük şubeler açılmışsa da istenilen ortamın oluşmamasına bağlı olarak bazı teorisyenlerin Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmesi ve çalışmalarını Columbia Üniversitesi'nde ilerletmeye başlaması üzerine ABD enstitünün merkezi haline gelmiştir (Çoban ve Buz, 2008). İkinci dönem, Neo-Hegel'in eleştirel teorisinin orijinal fikirlerinin, enstitü faaliyetlerinin yol gösterici ilkeleri olarak sağlam bir şekilde aşılandığı 1933'ten 1950'ye kadar, Kuzey Amerika'daki sürgün dönemidir (Bottomore, 2013, s. 13).

Grunberg'in ölümüyle başkanlık arayışı başlamış ve bir süre sonra Horkheimer Akademi Başkanlığına atanmıştır. Horkheimer'ın başkanlığıyla birlikte Grunberg'in aksine felsefe odaklı yeni bir dönem başlamıştır (Bekalp, 2019). Fikir ve araştırma ihtiyaçlarındaki bu değişim aslında yıllar önce başlamıştır. Sürgün döneminde, Horkheimer yönetimindeki akademinin ana üyeleri teorik görüşlerini çok sistematik bir şekilde geliştirmeye başlamasıyla akademi giderek bağımsız bir okul şeklini almıştır (Bottomore, 1997; s. 9-10).

Bu dönemde akademinin kuruluş yıllarından beri yayın organı olan "Grunber Arşivi" durdurulmuş ve yerine "Zeitschrift für Sozialforschung (Sosyal Araştırmalar Dergisi) yayın hayatına başlamıştır (Gök, 2019). Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sürgünü sırasındaki The Authoritarian Personality'de bireyin psikolojisi, özellikle otoriter kişiliklerde yaptığı araştırmada, psikolojik fenomenleri ve onların değişikliklerini belirli tarihsel ve sosyal koşullarla ilişkilendirmeye yönelik çok az girişimle güçlü bir şekilde vurgulanmıştır (Bottomore, 1997; s. 53). Dönem içerisinde 1940'lara tekabül eden süreçte toplumsal gerçekliğin tarihsel gelişimi ve dönüşümü nedeniyle, eleştirel teori paradigmasının, "egemenlik" nosyonu üzerine şekillenen Aydınlanma eleştirisi ekseninde belirlendiğini ve insan-doğa ilişkisinin temele dayandığını görülür (Yeşilyurt, 2013).

Horkheimer başkanlığındaki akademi, 1933-1950 yılları arasında birçok olumlu ve olumsuz durumla karşı karşıya kalmıştır. Enstitü'nün yıllar boyunca Aydınlanma,

pozitivizm, bilim ve dogmatik Marksizm eleştirileri onların üretken yönlerine işaret etmektedir. Öte yandan yaşadıkları tarihsel dönem, akademi düşünürlerini gergin ve huzursuz bir yaşam sürmelerine sebebiyet vermiştir (Bekalp, 2019). Okulun gerçek kimliğini kazandığı dönem 1930-1933'tür. Eleştirel kuramın düşünce tarihinde önemli bir okul/teori olarak metodolojik programı, kuramsal yönelimi, araştırma/analiz birimi, odak noktası, geliştirilmesi ve konumlandırılması Horkheimer'a atfedilir (Çoban ve Buz, 2008).

3.2.3. Üçüncü Dönem: Almanya'ya Dönüş (1950-1970)

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Alman hükümetinin çağrısıyla akademi Almanya'ya geri dönerek dönemin en etkili ürünlerini üretmeye başlamıştır. Öyle ki akademinin düşünceleri üniversite genelinde yayılmaya başlamış ve 1960'larda ortaya çıkan öğrenci hareketini doğrudan etkilemiştir (Bekalp, 2019). Akademinin Frankfurt'a dönüşüyle birlikte, "Eleştirel Teori"nin ana fikirleri birçok kilit metinde açıkça ifade edilmiş ve "Frankfurt Okulu" Alman sosyal düşüncesi üzerinde büyük bir etkiye sahip olmaya başlamıştır. Daha sonra, özellikle 1956'dan sonra, "Yeni Sol"un ortaya çıkmasıyla, akademinin etkisi Avrupa'nın çoğuna ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yayılmaya başlamıştır (Bottomore, 1997; s. 10).

Akademinin 1950 yılında Frankfurt'a dönmesine rağmen Horkheimer ve Adorno genellikle Chicago Üniversitesi'nde misafir profesör olarak çalışması ve Almanya'ya dönmemesi (Bottomore, 1997; s. 27), Horkheimer'in 1958'de emekli olması sonrasında Adorno, akademinin direktörlüğünü yapmıştır (Benhabib ve diğerleri, 2014). Akademi, bu gelişme itibariyle Adorno'nun düşüncelerine tabidir. Bu dönemde, öncelikle estetik teoriler ve Adorno'nun kişisel aşkın ilgi alanlarına sahip, iyi tanımlanmış düşünce okullarıyla karakterize edilen felsefe okulu olmuştur. Akademinin bu benzersiz yönelimi, ikinci nesil düşünürlerin, özellikle de filozofların (J. Habermas, A. Schmidt, A. Wellmer) çalışmalarında da açıkça görülmektedir. Amerika'da kalan eski üyeler arasında, Avrupalı ve Amerikalı takipçileri belirli siyasi eylemlerde farklılık gösterse de en azından Marcuse bu yeni okulun lideri olarak kabul edilebilir (Bottomore, 1997; s. 27).

Frankfurt Okulu, gelişmeler ve yapılanlar sayesinde kendisini yoğun ilginin merkezinde bulmuş ve bu ilginin etkisiyle önceki sürecin içe dönük yapısından kopmaya başlamıştır. Akademiyle birlikte Alman toplumu bilim ve felsefede söz sahibi olmaya başlamış ve her zaman sosyal bilimler için bir rehber olmuştur (Gök, 2019).

Üçüncü dönem, Frankfurt Okulu'nun entelektüel ve politik olarak en etkili dönemi olmuş ve 1960'ların sonlarında radikal öğrenci hareketinin hızlı gelişimi ile doruğa ulaşmıştır. Ancak bu dönemde emekli olup İsviçre'ye yerleşen Horkheimer ya da savaş sonrası Almanya'nın değişen koşullarında ve Kuzey Amerika'da sürgünde daha az radikalleşen Adorno ile karşılaştırıldığında, Marcuse yeni dönemin ve Marksist eleştirel düşüncenin en önemli temsilcisi gibi görünmeye başlamıştır (Bottomore, 1997; s. 10).

3.2.4. Dördüncü Dönem: Çöküş (1970 Sonrası)

1969'da Adorno, 1973'te Horkheimer ve 1979'da Marcuse gibi akademinin lider üyelerinin ölümüyle akademinin etkisi giderek azalması ve statüsü hızla düşmesi ile önemini de kaybetmeye başlamıştır. (Gök, 2019). Akademi, son yıllarında, başlangıçta kendisine çok geniş bir şekilde ilham vermiş olan ve Marksizmin bir dalı olarak görülme hakkını yitirmesi, sosyal teoriye yaklaşımı ile giderek artan bir şekilde yeni veya yeniden canlanan Marksist düşünce taraftarlarınca sürekli eleştirilmiştir (Bottomore, 2013, s. 15).

Adorno'nun yürütmüş olduğu anlayış doğrultusu aslında akademinin sonunun habercisi olarak ipucu vermektedir (Bottomore, 1997; s. 34). Frankfurt Okulu, orijinal formuyla sosyolojik veya Marksist bir okul olarak ölmüş. Sosyal bilimlerin son 20 yılında özellikle antropoloji, ekonomi, sosyoloji gibi alanlarda Marksist düşüncenin gelişimini sağlamış ve temel ilgi alanlarına çok yakın bir yol izlemiştir (Bottomore, 1997; s. 92). Yalnız akademinin ana fikirlerinden bazıları hala etkili olduğu için kısmen de olsa ara ara kendini göstermiştir (Bekalp, 2019).

Bu gelişmelere rağmen akademi üyeleri Marksist terminolojiyi hala kullanmış; ancak Habermas, Marsizmin ilgilenmediği iletişim ve dil alanıyla ilgili çalışmalar

gerçekleştirmiştir (Bekalp, 2019). Önemli isimlerin ölümüyle akademide Habermas ile yeni bir dönem açılmıştır (Çoban ve Buz, 2008). Schmidt, Negt ve Wellmer ise bu yeni dönemde görev alan önemli isimler arasında yer almaktadır (Çiçekdağı, 1999).

3.2.5. Yeni Eleştirel Teori

Habermas, 1971'de Frankfurt Üniversitesi'nden ayrılarak Starnberg Enstitüsü'ne geçişiyle Frankfurt Okulu kapanmıştır ancak bir okul olarak var olmasa da birçok alanda etkisi devam etmektedir (Gök, 2019).

Eleştirel teorinin temel fikirlerinden bazıları sosyal düşünceyi etkilemeye devam ettikçe okul hayatta kalmakta, ancak farklı şekillerde eleştirel teoriye olan özel ilgisini korumuş olsa da Adorno ve Horkheimer'ın bazı temel kavramlarının özünün korunmaması; iyi tanımlanmış bir okul çalışması ve araştırma programının olmamasına rağmen Albrecht Wilmer, Alfred Schmidt ve Klaus Auf, özellikle Habermas dahil olmak üzere bireysel düşünürlerin çalışmalarında varlığını sürdürmektedir (Bottomore, 1997; s. 63-64).

Bir anlamda Habermas, Marksist sosyal teoriye açıkça daha fazla önem atfetmesiyle Adorno ve Horkheimer'ın çizgilerini tersine çevirir. Bu nedenle Habermas, eserlerinde "kültür endüstrisi" kavramına nadiren yer verir ve ekonomik ve politik yapının analizine daha fazla önem verir (Bottomore, 1997; s. 81). Habermas'ın düşüncesinin Frankfurt Okulu Hegelciliğinden bir tür Yeni-Kantçılığa doğru gelişimi yadsınamaz (Bottomore, 1997; s. 83). Habermas, Frankfurt Okulu'nun daha önceki tarih felsefesine alternatif olarak "genetik yapısalcılık" adını verdiği bir araştırma stratejisini benimsemiştir. Bu yaklaşım açıkça Piaget'nin fikirlerinden etkilenmiştir ve Goldman'ın çalışmasında örneklenen genetik yapısalcılıkla benzer bir konumdadır (Bottomore, 1997; s. 97).

Yeni eleştirel kuramcıların sosyal teorisi, sosyal sınıfların politik anlamındaki değişiklikleri vurgulamak veya meşruiyet ve motivasyon konularına daha fazla dikkat etmek kuruluş yıllarındaki Frankfurt Okulu'nun düşüncesiyle belirli bir sürekliliğe sahiptir, ancak aynı zamanda temel farklılıklar da vardır. Habermas ve onun yazılarından etkilenen diğerleri, daha açık ve aydınlatıcı bir Marksist düşünceyi

başlangıç noktası olarak aldılar ve görevlerini Marksist teoriyi aşmak değil, yeniden inşa etmek olarak buldular (Bottomore, 1997; s. 76).

3.3. Frankfurt Okulu'na Eleştiriler

Frankfurt Okulu'nun olup bitenler hakkında yeni bir anlayış kazanma, kültürel ve sosyal değişimin ana yönleri hakkında güvenilir değerlendirmeler yapma kapasitesine sahip olup olmadığı tartışmalıdır. Bu doğrultuda okula yönelik eleştirilerden bazıları aşağıda sıralanmıştır (Bottomore, 1997);

- Okulun çözümlemelerinde esaslı boşluklar olması,
- Siyasal parti ve hareketlerin gerçek gelişimlerine işaret edilmemesi,
- İdeolojilerin yayılması ve inşasının incelemesinin somutlaştırılamaması,
- Eleştirel teorinin tarihsel ve ampirik olmayan bir boyut sergilemesi,
- 1945 sonrası oluşan sendikacılığa gereken dikkatin ayırılmaması,
- Kültür endüstrisinin etkisinin tarihsel ya da sosyolojik mukayeseli bir çalışmayla test edilmemesi,
- Kültür endüstrisine yönelik toplumsal-psikolojik süreçlerin sistematik olarak incelenmemesi,
- Gençliğin toplumsal tavırlarındaki tarihsel çalkantılarına ilişkin yetersiz kalınması
- Millî, etnik ve sınıfsal farklılıklar tarafından oluşturulan çok farklı toplumsal oluşumların değerlendirilmeye alınmaması,
- Sosyalizme olan temkinli yaklaşım ve tarihi düşünce birikimini görmezlikten gelinmesi,
- Disiplinler arası araştırmanın ve geliştirmenin son derece sınırlı olması,
- Yalnızca ya da önsel olarak şimdiki zamanın eleştirisine yönelinmesi,
- Ekonomik çözümlemelerin geniş bir biçimde ele alınmaması,
- Kapitalist ekonominin gelişmesinin çözümlenmesinde sınırlı kalınması,
- Marx'ın sınıf kavramının temel bir kavram olarak kabul görülmemesi,
- Sınıf kavramının tarihsel gelişimi ve yapısı hakkında çözümlemeye gidilmemesi,
- Yakın tarihin toplumsal çözümlemesinin tarihi ve karşılaştırmalı bakış açısıyla ele alınmaması.

4. FRANKFURT OKULUNUN AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

Modern zamanlarda Descartes ve buna bağlı bölünmelerle başlayan akıl ve ruh ikiliği sonrasında aklın önemi artmıştır. Zihne yapılan vurgu ruhsal yükselişe dönüşürken insanlar duygusal, vicdani ve ahlaki gerilemeler yaşarlar. Hümanizme dayanan Rönesans, irrasyonel olanın kuralını reddetmiş, ancak 17. yy.dan beri irrasyonel olanın değil rasyonel olanın kuralını kuran pozitivizm tarafından yenilmiştir. Duygu ve vicdanın kurtuluşu ümidi, duygu ve vicdanın aklın egemenliğine hapsolmasına yol açmıştır (Akkol, 2019).

Frankfurt Okulu düşünürleri için toplum, sanayileşmiş bir kültürün kapitalist sistem tarafından bir tahakküm aracı olarak kullanıldığı bir toplumdur. Bu burjuva toplumsal düzende insanlık yıkımın eşiğine gelmiştir. Çağımızın egemen sınıfı olan burjuvazi, insan nefsi ve fikir dünyası üzerinde hegemonya kurmuştur. Egemen burjuva sistemi eleştirel düşünmeyi yasaklamış, 19. yy itibariyle burjuvazi, ufku olmayan, ütopyasız, "dar görüşlü bir adam" yaratmaya çalışmış ve de başarmıştır (Altınkaya, 2014).

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü olarak da bilinen Frankfurt Okulu, 1923 yılında kurulmuş ve felsefe, siyaset, psikanaliz, müzik, estetik gibi farklı disiplinlerde çalışmıştır. Bu çalışmaları yaparken genellikle araştırmalarına "eleştirel" bir perspektiften bakmış ve Marksizm dahil tüm disiplinlere yönelik bu "eleştirel" bakış açısı onları "eleştirel teorisyenler" olarak anılmalarına neden olmuştur. "Eleştirel teori", esas olarak geleneksel pozitivist teorinin eleştirel bir teorisidir. Pozitivizm ve bilimsel ilerleme fikirleri bu teorinin gelişimine dayanmaktadır. Yoğunluğun Kant ve Marx'ın eleştirel anlayışından beslenen Eleştirel Kuramcılara göre demokrasilerin özünde tahammül ve tenkit nosyonları mevcuttur (Altınkaya, 2014).

Eleştiri o kadar önemli bir kavramdır ki Frankfurt Okulu'nun adını belirlemede büyük öneme sahiptir. İlk kez Horkheimer tarafından kullanılan "eleştirel teori" kavramı bu ekolü tanımlamak için kullanılan en önemli terimdir. Ancak eleştirel teori, iki farklı

eleştiri türünü bir araya getirir ve diyalektik eleştiriye ulaşır. Bunlar içsel ve aşkın eleştirilerdir (Dellaloğlu, 1995, s. 26). İçkin eleştiri, varlığın tarihsel bağlamında kendi kavramsal ilkelerine yönelik bir iddiayla yüzleşmek, böylece ikisi arasındaki ilişkiyi eleştirmek ve aşmak anlamına gelir. Aşkın eleştiri, tek, örnek bir bütüne odaklanır ve bireyi çeşitli dolayımlar ve farklılıklar arasında inceleme zahmetinden kaçınır. Bununla birlikte, hiçbir diyalektik eleştirinin vazgeçemeyeceği birleşik imajı yalnızca aşkın eleştiri korur. Aşkın eleştiri Ortodoks Marksist sosyolojide yaygın olarak kullanılan bir yaklaşımken, içkin eleştiri hermeneutik geleneğe dayanır (Dellaloğlu, 1995, s. 26-27).

Akademinin eleştiriye yönelik algılaması, bir konunun tamamen reddi değil, bir kararın reddi anlamına gelir. Olumsuzluk eleştirerek önceki konumun yetersizliği ortadan kaldırılarak diyalektik olarak güçlendirilir. Bu durum eleştirel teoride belirleyici bir öneme sahiptir. Bu anlamda eleştirel teori, diyalektiğe dayanır ve daha liberal bir topluma yönelik teorik bir eğilime sahiptir. Böylelikle insanı baskıcı etkenlerden kurtarmayı ve kurtuluşunun eleştirel teori ile gerçekleşmesini sağlamaktır. Bu bağlamda temel amaç sınıflı toplumsal yapıyı terk etmektir (Delice, 2007). Akademiye göre eleştirel teorinin üç temel yapısı; (i) Eleştirel teori, takipçilerini gerçek çıkarlarının olduğu yerde aydınlatmayı ve bu inananların kurtuluşuna katkıda bulunmayı amaçlar. (ii) Eleştirel teori bilgilendirici içeriğe sahiptir, yani bilgi biçimleridir. (iii) Eleştirel teori epistemolojik olarak doğa bilimlerinden temel açılardan farklıdır. Doğa bilimlerinde teoriler "nesnelleştirilmiştir"; eleştirel teori düşünümseldir (Bekalp, 2019).

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki toplumsal süreçler, Frankfurt Okulu'nda bir paradigma kaymasına yol açmıştır. Aydınlanmanın Diyalektiği (1947) adlı eser bu değişimin en somut tezahürüdür. Ancak "Akıl Tutulması" ve "Minima Moralia" aynı dönemin eserleridir ve Batı toplumunun radikal bir eleştirisini içermektedir. 1930'larda, Frankfurt Okulu, Marksist ekonomi politiği eleştirisine dayalı olarak disiplinlerarası sosyal teori geliştirmeyi amaçlamış ve 1940'larda teorik ilgiyi insan ve doğa arasındaki ilişkiye dayalı bir Aydınlanma eleştirisine kaydırmıştır. Aydınlanma eleştirisi, kapitalizm öncesi dönemde kök salmış insan ve doğa arasındaki ilişkinin bir analizinin yanı sıra modern bilimin, araçsal aklın ve onun tezahürü olarak kapitalizmin bir eleştirisini içerir (Yeşilyurt, 2013).

Eleştirel teori, Aydınlanma'nın mitolojide kaybolduğuna ve bilimle ilerlediğine inanan insanların doğaya ve başkalarına hakim olurken kendilerine yabancılaştıklarını savunur. Habermas, Aydınlanma'nın değişmez alameti farikası, nesnelleştirilmiş bir dış öze ve bastırılmış bir içsel öze egemen olması olarak tanımlarken insanın nesneleştirilme potansiyelinin olmadığını vurgular. Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmayı bir anlamda kendini koruma içgüdüsü aracılığıyla aklın çalışması olarak ifade ederler. Eleştirel teori, Aydınlanma'nın fikirlerinden aklı eleştirirken Aydınlanma rasyonalizmini; aklın tüm hurafeler, itaatler ve mitolojik düşünce üzerindeki zaferi, dünyayı defetme ve canlılığı yok etmesi şeklinde kabul eder (Bekalp, 2019).

Modern toplum insanı; kendisi için bilinçli seçimler yapabilen özerk bir insan değildir. Kapitalist ideoloji, kişisel gelişimin önünde bir engeldir. Modern kapitalist toplumlardan farklı olarak, demokratik toplumlar, bağımsız ve olgun insanların güçlenip gelişmelerini gerektirir. Bununla birlikte, kapitalist modern toplum, kendi tercihleri olmayan bağımlı, olgunlaşmamış insanlara ihtiyaç duyar (Akkol, 2019). Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma'nın en büyük iddiasının dünyayı gizemlerden ve mitlerden kurtarmak olduğuna inanırken Aydınlanmanın ise yeni gizemler ve mitler yarattığını belirtmişlerdir. Onlara göre Aydınlanma, insanları mitlerden ve mitolojik düşüncelerden kurtaran iddiaların tam tersidir. Mit aydınlanmaya doğru ilerliyor ve doğa saf nesnelliğe doğru ilerliyor. İnsanlar, hükmettikleri şeyleri yabancılaştırarak otoritelerinin bedelini öderler. Aydınlanma, diktatörlerin insanlara davrandığı gibi davranır (Bekalp, 2019).

4.1. Aydınlanma Eleştirisi (Diyalektiği)

Aydınlanmanın özü siyasi terördür. Aydınlanma, terör ve terörün kaynağıdır ve siyasi terörle mücadelede kullanılabilecek bir mirastan uzaktır (Cevizci, 2017, s. 25). Uyanış gücüyle baş edemediği düşünülen büyücülerin çırağı olan "aydınlanma" kavramı, Frankfurt Okulu düşünürlerinin diyalektiğinde kendi antitezini yaratmıştır (Altınkaya, 2014). Aydınlanma ile belirginleşen bu yeni sihir, aklın sihridir ve insanların yaşam alanlarına nüfuz eden ve onları daraltan yeni mit, aklın mitidir. Aydınlanma'nın planı dünyayı dağıtmaktır. Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma'nın bu amaçla ortaya çıkmasına rağmen daha çok mitlere dayandığını iddia ederek, asıl istediklerinin bilgi

yoluyla mitleri ortadan kaldırmak ve kuruntuları yok etmek olduğunu dile getirmiştir (Coşkun, 2013).

Horkheimer ve Adorno'nun birlikte kaleme aldıkları "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı kitap Aydınlanma eleştirisinin ana düşüncesini oluşturmaktadır. Aydınlanma eleştirisini ateşleyen olaylar, Almanya'daki Nazi yönetimi ve II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında düşüncenin yıkıcılığı olarak kabul edilmiştir (Demirel, 2021). Adorno ve Horkheimer'a göre, Aydınlanma tüm dünyayı yönetmeyi başardı ancak bu tamamen aydınlanmış dünya, muzaffer bir felaketin işaretleri ile parlamaktadır (Karslı, 2018). Aydınlanmanın temel bir öncülü olan eski dünya hurafelerinin, geleneklerinin ve kadim inançların üstesinden gelinmesi ve kökünün kazınması söylemidir; bu fikrin mit haline geldiği, eleştirdiği ve ortadan kaldırmayı amaçladığı olgu kadardır ve amacından sapmıştır (Akar, 2007).

Habermas, diyalektik kuramın, bilimin insanın bir dünya yaratma hakları konusunda doğa bilimlerinde başarılı olduğu kadar kayıtsız kalabileceğinden şüphe eder, çünkü sosyal bilimler analitik alana "dışsal" kalan bir bütün olarak toplumsal yaşamı temsil eder. Deneyim ve hatta çalışmanın kendisini belirlemek, önceden belirlenmiş gerçeklerle uğraşmak zorunda olduklarını söyler (Bottomore, 1997; s. 64).

Eleştirel teorisyenler; "Aydınlanmanın Diyalektiği"nde bireyin kendine ve çevresine yabancılaşmasını, dünyadan soyutlanma duygusunun kökenlerini ve kapitalist ilerleme fikrini araştırmışlar; eskiyi betimleyerek mitsel doğa ve yeni Aydınlanmış doğa ile teknolojik aygıtlar (bilim) aracılığıyla aydınlanmış mitolojiye dönüş arasındaki ayrımı ifade etmişlerdir. İnsanlar üzerindeki bu tahakküm nedeniyle modern bilime giden yolda insanlar anlamdan vazgeçmekte, felsefede kavramların yerini formüller, rasyonalitenin yerini kurallar ve olasılıklar almıştır (Altınkaya, 2014).

Diyalektik kuram, daha önce paylaşılan bir "yaşam dünyası"na atıfta bulunan ve hermeneutik bir anlam anlatımıyla ortaya çıkan "bütünlük" kavramına başvurmuştur. Habermas daha sonra gerçeklerin ve kararların olumlu yanını (değer seçimi) eleştirmeye devam etmiş, yani bir yanda hukukta formüle edilebilen doğal ve toplumsal olaylarda ampirik yasaların olduğu inancı, diğer yanda insan davranışının kuralları, diğer bir deyişle sosyal normlar olduğu anlayışını eleştirmiştir (Bottomore,

1997; s. 64). Eleştirel kuramcılara göre insan anlamdan vazgeçerek bilimin ve matematiğin mutlak otoritesini kabul etmiştir (Altınkaya, 2014). Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu noktadan itibaren yeni anlam üreticisi olarak bilim, kavramların ve duyguların yerine formüller konularak daha anlamsız ve anlaşılmaz bir hale indirgenebilecek bir hal almıştır.

Doğayı tahakküm edilecek bir nesne ve ondan elde edilen bir şey olarak görmek, doğanın iç yapısını ve gerçeğini tam olarak kavrayamamaya yol açar. Dolayısıyla insanın doğa üzerindeki egemenliği, insan ile doğa arasındaki bağın giderek kaybolmasına yol açan ve özneler arasındaki ilişkiye de egemen olan doğal nesnellik düzeninin köleleştirdiği "köle-efendi" ilişkisindeki diyalektikten kaynaklanmaktadır (Altınkaya, 2014). Bilim ve teknolojinin gelişmesi ve modernleşmenin gelişmesiyle birlikte insan doğada egemen bir konuma gelmiştir ancak doğaya akıl yoluyla egemen olan bir insan, tahakküm edilmekten kurtulamaz, çünkü kendisi bir doğanın bir parçasıdır.

4.2. Us (Akıl) Eleştirisi

Bir önceki dönemin aksine iyi ve hakikat gibi kavramlar metafizik veya mitolojik temalar olarak tanımlanmış ve zihnin pratik fayda sağlama işlevi ön plana çıkmıştır. Bu noktada bireyin bencilliği artık sistem bütünlüğü içinde ortaya çıkacak bir süreç olarak görülmemekte, bunun yerine öznenin kendi pragmatik faaliyeti sonucunda gerçekleşecek bir boyut kazanmaktadır. Bu anlayış sayesinde akıl, varlıkla birlikte kendiliğinden ortaya çıkan düşünce aleminden, fayda ve işleve doğru hareket eden bir enstrüman konumuna gelmiştir. Akıl kavramı ontolojik kategoriden ayrılmış, ana beden işlevine sahip, aydınlanma sürecinde ortaya çıkmış bir kavramdır (Gökulu, 2014).

Akıl bir tözdür/cevherdir ve sonsuz bir güçtür. Kendi sonsuz tözü, tüm doğal ve ruhsal yaşamın temelidir. Aynı zamanda zihin, her şeyin kaynağı olan hareketli bir madde biçimidir. Bir noktada, düşünce sonsuz maddeden kaynaklanır ve tüm doğal ve manevi yaşamın temelidir, böylece tüm nesneleri oluşturan öz onlara görünür olmaya başlar (Reichenbach, 2000). Eleştirmenler, metafizik aklı reddeden ve onları deneyime

dayandıran zihinlerdir. Aydınlanma filozofları yalnızca akla güvenirler. On sekizinci yüzyıl yarışı, metafizik işlevin ortaya çıkmadığı olgu alanını araştırmıştır (Russ, 2012).

Aklın Eleştirisi, akademi kuramcılarının 1930'ların siyasi gelişiminin, Alman işçi sınıfının faşizme desteğinin, faşizmin yükselişinin ve Rusya'nın Stalinist diktatörlüğünün ardından teorilerini yeniden düşünme çabalarının bir ürünüdür (Çetin, 2017). Horkheimer ve eleştirel kuramcıların zihin eleştirisi yalnızca zihnin kendisi değildir. Zihnin eleştirisi, esas olarak, zihnin yanlış kullanımından kaynaklanan distopik muhalefetten kaynaklanmaktadır. Eleştirel teorisyenler Aydınlanma'yı ve aklı eleştiriyor çünkü Aydınlanma, yarattığı ütopik fikirlere ters düşmekte ve insanları refah yerine yeni bir barbarlık durumuna götürmektedir (Altınkaya, 2014).

Aydınlanma, akıl yoluyla özgürlük vaat ederken doğaya bilim yoluyla ve bu yolla hakim olmanın mümkün olacağını da öngörürken Horkheimer ise doğaya hükmetme isteğinin "insanın egemenliği" olacağına işaret etmiştir (Bekalp, 2019). Akademi kuramcılarına göre Aydınlanma düşüncesi, bireye özgürlük vermemiş, yeni tahakküm araçlarından biri olan teknolojinin kölesi yaparak bireyi kendi iç ve dış doğasına yabancılaştırmıştır (Karslı, 2018).

Eleştirel kuram düşünürleri bu dönemin toplumsal ve bilimsel paradigmalarına ciddi eleştirilerde bulunmuşlar ve bu eleştirilerin amacının insanı özgürleştirmek ve toplumu dönüştürmek olduğunu göstermişlerdir. Eleştirel düşünürlere göre Aydınlanma düşüncesi dünyanın üzerindeki perdeyi aralamış ve dünyanın büyüsünü bozmuştur. Bu bozulan sihirle birlikte dünyayı artık bilim ve teknoloji yönetiyor. Eleştirel teorisyenler, Aydınlanma düşünce programının insanları dini ve mitolojik düşünceden kurtardığına, düşüncenin araçsallaştırılmasıyla elde edildiğine inandıkları yeni bir mit yarattığına ve bilimin etkisiyle İnsan yabancılaşmasına yol açtığına inanırlar (Bekalp, 2019).

Aydınlanma, birey tarafından ifade edilen, yani bireyin aklını kullanması gereken olumlu bir gereksinimi temsil eder. Birey artık yaşamdaki davranışlarını yöneten mitsel düşünceleri değil, düşüncelerini kullanmıştır. Ancak Aydınlanma, Horkheimer ve Adorno'ya göre Frankfurt Okulu eleştirilerinde ağırlıklı olarak yer almış; insanları tüm mitolojik düşünceden kurtarmak yerine yeni bir baskıcı mit haline gelmiştir. Dini ve mitolojik öğretilerin hakim olduğu dünya görüşüne karşı çıkan adam, şimdi

yaşadığı dönemde yeni bir mitolojik gücün insafına kalmıştır. Bu güç, Aydınlanma'nın yarattığı ve bireylerin sürekli kullanmasını istediği "araçsal düşünme"dir (Altınkaya, 2014). Frankfurt Okulu teorisyenleri, evrensel ve potansiyel eşitlik olarak kabul edilen rasyonaliteye yapılan bu vurguyu, toplumda var olan eşitsizlik biçimlerini göz ardı ettiğini ve hatta böylesi bir durum savunması için rasyonalite kavramı üzerinden rasyonel olarak ilerlediğini belirterek eleştirmişlerdir.

Aydınlanma, "köle efendi" ya da "onu yaratan tanrı" karşısında karşıt olduğu mitolojik düzenden, "düşünce baskısı altındaki insan" düzenine geçmiştir. Descartes'ın özne ile nesneyi açıkça ayıran ikiciliği Batı düşüncesinde belirleyici bir sonuca sahiptir ve rasyonalite sadece özneye ait bir nitelik olarak görülmeye başlanmıştır. Öte yandan, bu nesne dağınık bir yığındır. Aklın görevi bu yığını parçalamak, sıralamak ve kullanmaktır. Horkheimer bu zihne "öznel zihin" adını vermiştir. Obje; parçalı, analitik ve biçimseldir; nesnelerin dış biçimleriyle, görünümleriyle ve bağlantısızlıklarıyla uğraşmıştır (Altınkaya, 2014).

İnsanların belli mitlerden kurtulmasını ve aydınlanma ile doğaya hâkim olmasını sağlayan şey, aslında yeni mitlerin ve tahakküm biçimlerinin oluşmasına yol açan şeydir. Horkeheimer, "Akıl Tutulması"nda, "doğayı yöneten fikri" mutlak hale getirerek ilerlemenin sonunda "durağan ve türev bir mit" haline geldiğini ve ilerlemenin kaçınılmaz olarak onun karşıtı olduğunu, çünkü "teknolojinin gelişmesi toplumsal baskı ve sömürüyü yoğunlaştırdığını" savunmuştur (Ceylan, 2019). Horkeheimer, Aydınlanmanın zihnin her şeyin merkezinde olduğuna inanan, miti yanlış nesnellik, yani öznel yaratım olarak gören ve yeterli olduğunu düşündüğü bir kavramı kullanmak zorunda kaldığını belirtmiştir. Bu nedenle zihin her zaman kendine özgü bir tür nesnellik geliştirir. Mevcut zihinsel krizin nedeni, belirli bir noktadan sonra zihnin bu nesnelliği ya kavrayamaması ya da bir yanılsama olarak reddetmesidir (Altınkaya, 2014). Bu süreç, hiçbir gerçekliğin kendisi rasyonel olarak kabul edilinceye kadar, tüm rasyonalite kavramlarına yavaş yavaş genişlemiş; tüm içeriği boşaltılan temel kavram, resmi bir kabuk haline gelmiştir. Tüm bunların sonucunda Horkheimer'a göre zihin öznelleştikçe biçimselleşmektedir.

Horkheimer'a göre, öldürdükleri şey, kendi çabalarının motivasyon kaynağı olan metafizik ve nesnel akılcılık kavramıdır. Dolayısıyla akılcılık kavramı, gerçekliğin doğasını algılamak ve ilkeleri belirlemek için bir araç/yetenek işlevi görür. Böylece,

zihin, nesnel beklentilerine yönelik geleneksel tepkiler ve işleyiş tarzlarından oluşan bir düğüm noktasına küçülmeye başlar ve hatta zihin, "başka araçlar inşa etmek için bir araç, inatla hedeflere yönelmek ve istenmeyen sonuçlar üretmek." gibi, her türlü tahminin ötesinde malzeme üretiminin eksiksiz hesaplanması gibi basitleştirilmiştir (Altınkaya, 2014). Bu durumda akıl artık sadece araçsaldır ve yöntemin akılcılığı, amacın akılcılığının yerini almıştır. Böylece zihin, aydınlanma düşüncesiyle toplumsal sürece göre şekillenmiş ve insanları yönetmek için kullanılan düşünce aracı haline getirilmiştir.

Eleştirel kuramcılara göre Aydınlanma Çağı ile birlikte gelişen piyasa ekonomisi (liberalizm), "düşüncenin güncel biçimi ve düşünceyi yok etme gücü haline gelmiştir". Horkheimer'a göre, "Akıl ve dinin ayrılması, daha sonra Aydınlanma felsefesinde görüleceği gibi, aklın nesnel yönlerinin zayıflaması ve resmileştirilmesinde yeni ve ileri bir adımdır (Altınkaya, 2014). Akıl, kendi gücünün etkisiyle raydan çıkar ve teknik bilgi gibi bilgiye dönüşür. Eleştirel teorinin baskın fikri, aklın diyalektik sürekliliği ve belirli bir anda düşünceyi kökten değiştiren ve bugün düzeltilmesi gereken sapmaların varlığıdır; kurtuluş mücadelesinin hedefi budur (Foucault, 2011, s. 328). Horkheimer ve Adorno, Foucault gibi Aydınlanma'da ortaya çıkan araçsal rasyonel algının da o döneme özgü olmadığını, önce nesnelere, sonra tüm toplumsal ilişkilere ve nihayetinde tüm toplumsal ilişkilere uzanan bir ifadeyi ifade ettiğini vurgular (Gökulu, 2014). Bu anlayışa göre, kapitalist kültürün rekabetçi ve kontrolcü örgütlenmesi nedeniyle özerkliği kaybetme fikri, nihayetinde var olan her şeyi kutsallaştırabilecek bir araç haline gelir.

Aydınlanmanın kullandığı araç olan soyutlama, kendi nesnesine karşı bir kader olarak bir kavram olarak karşımıza çıkmakta, onu ortadan kaldırmaktadır. Böylece Aydınlanma, insanın insanı değersizleştirdiğine ve onu araçsal akıl yoluyla her şeye izin verilen bir konuma yerleştirdiğine inanır. Her şey araçsal rasyonalite tarafından korkutulabilir çünkü araçsal rasyonalite bir şeyi başarmanın harika bir yoludur. Zihin etiketlerinin yapabileceği pek çok şey üzerine inşa etmesine rağmen, yine kendini bir referans noktası olarak işaret etmektedir (Bekalp, 2019). Horkheimer'a göre amaç veya sonucun makul olup olmadığı önemli değildir. Hedefler önemli olduğunda, onlara en başından öznel olarak makul olup olmadıklarını sorun ve bundan öznel kazanç mı yoksa kişisel kazanç mı olduğunu sorun. Ancak nesnel akıl, yalnızca bireyin

zihninde değil, nesnel dünyada, yani kişilerarası ve sınıf ilişkilerinde, sosyal kurumlarda, doğada ve görünümlerinde de bir güç olarak kendini gösterir (Altınkaya, 2014).

Teknik rasyonalite (araçsal akıl) toplumsal yaşamı belirler ve herhangi bir güç buna karşı çıkarsa sınırlıdır (Bottomore, 1997; s. 43). İki düşünme kavramı ya da türünden ilki "pratik düşünme", ikincisi ise "araçsal düşünme"dir. Pratik rasyonalite, insanlara dayatılan dış zorlamalardan kurtulmada kendini gösterir ve ayrıca bireylerin ve vatandaşların özel ve kolektif iyi yaşamını içerir; araçsal zekâ, doğa bilimleri ve teknolojisinde somutlaşır. Zamanla, ikinci zihin birinciyi gölgede bırakmıştır. Doğanın egemenliğine işaret eden bu düşünce, insanın egemenliğine de yönelmiştir. Böylece, araçsal rasyonalite pratik rasyonalitenin önünde durur ve Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkan "rasyonalite" kavramı, eleştirel teorisyenlere göre "nesnel" ve "öznel" olmak üzere ikili bir yapıya sahiptir (Altınkaya, 2014). Öznel akıl, yalnızca özneye ait niteliklerdir. Nesnel akıl ise düzensiz, karışık bir yığındır. Öznel aklın görevi bu yığını ayrıştırma, sıralamak ve kullanmaktır (Dellaloğlu, 1995, s. 28).

Okula göre akıl, insanı ve doğayı nesneleştirecek ve aşağılayacak şekilde insana ve doğaya hükmeder. Bu okul, nesnel akılcılık ile öznel biçimsel ya da araçsal akılcılık arasında ayrım yapar. Nesnel düşünme, kavramlar üreten ve herkes için geçerli olan ilkeleri bulmaya çalışan genel düşünmedir. Öznel düşünme ise teorik düşünceyi bir kenara iten ve belirli hedeflere ulaşmak için yalnızca en uygun araçları seçen biçimsel, araçsal rasyonalitedir (Coşkun, 2013). Horkheimer, Hegel'in ayak izlerini takip ederek buna "nesnel akıl" adını vermiştir. Nesnel akıl, öz ile görünüm, öz ile nesne, parça ile bütün arasındaki bağlantıyı gören akıldır. Daha yüksek bir birlik ideali adına dünyanın parçalanmış görüntüsünü eleştiren bu tür bir düşüncedir (Altınkaya, 2014).

Nesnel akıl, öznel düşünmeyi dışlamamak, evrensel aklın bir parçası, sınırlı bir ifadesi olarak görmektir. Aslında nesnel zihindeki her şeyin standardı bu genel akıldan çıkarılmalıdır. Burada fikirlerin önemi artık araçlarda değil, amaçlarda yatmaktadır (Altınkaya, 2014). Okulun en önemli eleştirilerinden biri, Aydınlanma ile birlikte her zamankinden daha da güçlenen ve herkesi birbirine benzeten sübjektif düşüncedir. Okul, "nesnel bilimin egemenliğinin sadece insan ve dünya arasındaki ilişkide yatmadığına, aynı zamanda insan ve insan arasındaki ilişkiye de uzandığına ve bu egemenliğin modern devlette tezahür ettiğine ve toplumun maddileşmesine yol

açtığına" inanır. Özel hayat da dahil olmak üzere gündelik hayat, totaliter ve anonim hükümetler tarafından sömürgeleştirilmiştir (Coşkun, 2013).

Sübjektif zihin, sonunda, tek kriteri kendi bencil hedeflerine ulaşmak olan araçsal rasyonalite adı verilen bir zihin haline gelir. Araçsal rasyonalite anlayışının tek pratik yansıması, bireylerin akıllarını kendi çıkarları, arzuları ve ihtiyaçları doğrultusunda kullanmaya başlamaları değil, hükümetlerin de araçsal rasyonaliteyi toplumu kendi çıkarlarına, arzularına ve ihtiyaçlarına göre yönlendirmek için kullanmalarıdır. Hükümet, araçsal akılcılık hedeflerine ulaşmak için tüm ekonomik, bürokratik ve kültürel araçlarını seferber eder (Çetin, 2017).

4.3. Bilim ve Teknoloji Eleştirisi

Aydınlanma aklı ve düşünmeyi savunurken, düşünmeyi ve matematiği insanın doğayla ilişkisi açısından sadece bir amaç değil bir araç olarak konumlandırdı. Bu noktada matematik artık bilim adına kullanılan bir konu olmaktan çıkmış, mutlaklık noktasına ulaşmış, sonsuz bir düşünce akışında kullanılabilecek bir araç haline gelmiştir (Altınkaya, 2014). Bilimsel bilginin yasaları tanımlayan ve amaçlarına göre formüle eden bir yapıya sahip olduğu genel olarak kabul edilir. Hegel ve özellikle Nietzsche bu geniş görüşü tahrif etmeye çalışsa da yok edilememiştir. Bu hususta en sert eleştiri Frankfurt Okulu tarafından yapılmıştır (Bekalp, 2019).

Eleştirel teorinin modern bilimsel eleştirisi iki temele dayanır: Aydınlanma ve pozitivist düşünce. Marcuse, modern bir bilim olarak pozitivist bir bilim anlayışını ifade ederek bilimin sanayi toplumlarında bir baskı aracı haline geldiğini söyler. Marcuse için bilim, toplum için pratik bir amacı olan ve toplumu ve doğayı sömüren bir güçtür (Bekalp, 2019). Eleştirel kuramcılara göre Aydınlanma'nın merkezine bir güç olarak yerleştirilen bilgi, dönüşümü ile modern çağda kendisini bir "teknolojik yıkım aracı" şeklinde gerçekleştirmiştir. Bilimin ürettiğinin insani bir düzen adına üretildiğinin garantisi yoktur, çünkü artık bilimi sorgulama yetkisi yoktur (Altınkaya, 2014). Böylelikle bilim, yalnızca insan yaşamının iyiliği için bir şeyler üretiyormuş gibi izlenim vermektedir.

Adomo ve Horkheimer'a göre bilim, insanlara ürettiklerinin anlamsal olarak sorgulanmasına gerek olmadığını söyler. Yani aslında, bilimin ürettiği şeyler iyiyse ve insanlar için çalışıyorsa bunların ne anlama geldiği veya ürettikleri sonuçların pek bir önemi yoktur (Altınkaya, 2014). Marcuse'a göre, yalnızca teknolojinin uygulanması değil, teknolojinin kendisi doğanın ve insanın metodik, bilimsel, kümülatif ve kontrol edici egemenliğidir. Egemen irade ise belirli hedefler, teknolojinin üzerine yerleştirilen "olgudan sonra" değil, dışarıdan teknik ekipmanın fiili kuruluşuna girmiştir (Bottomore, 1997; s. 42).

Frankfurt Okulu kuramcıları, dünyanın bu halde olmasının nedeni Batı medeniyetinde bir yerlerde bir şeylerin yanlış olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Medeniyetteki bir şeylerin eksik olması, teknolojinin en üst düzeyde gelişmesine rağmen insanın insana dönüşmesi imkansız, insan her gün yok olmakta, her yerde zalimlik ve kabalık kol gezmektedir (Coşkun, 2013). Bilimi, olası bir bilgi biçimine inanmak olarak anlamakta başarısız olmaktayız, ayrıca bilgiyi bilimle eşitlemekteyiz. Habermas'ın, yine insan iradesine dayanan ve geçerlilik gereksinimleri benzer bir şekilde rasyonel tartışma yoluyla test edilmesi gereken üç bilgi biçimi arasındaki ayrımı, ampirik analitik bilimin "tekelci geçerlilik" iddiasını reddetmek ve ampirik analitik bilimlerin iddiasını reddetmektir. Tekel etkinliği, eğer düzenleri topluluk üyeleri arasındaki rasyonel fikir birliği ile destekleniyorsa olgusal ve karar ikilemlerinin üstesinden gelme eğilimine yönelme gerçekleşmektedir (Bottomore, 1997; s. 67).

4.4. Kültür Endüstrisi Eleştirisi

Aydınlanmanın kendi kendini yok etmesi, yani pozitif bilimsel felsefenin ve bilimsel düşüncenin elde ettiği "yanlış belagat" yoluyla gerçekleri eleştirel ve olumsuz bir şekilde ele alan rasyonalitenin yıkılmasıdır. Bu modern bilim anlayışı, insanlığın gerçekten insan olmaktan çok yeni bir barbarlık durumuna düşmesinin sonucu olan kültürel çöküşün başlıca kaynağı olarak görülmelidir (Bottomore, 1997; s. 18). Eleştirel teori, kültür ve ideoloji eleştirisine önem vermekte, kapitalist toplumlarda kültürlerin ve ideolojilerin nasıl etkilendiğine dair farklı türleri, biçimleri ve yolları sistematik olarak incelemektedir. Kültürel endüstrilerin en önemli çalışmaları Amerika Birleşik Devletleri'nde sürgün sırasında yapılmıştır. Bu çalışmalar, kitle iletişiminin

ve popüler kültürün olağan hale geldiği bir zamanda gelir ve totaliter rejimlere kolayca hizmet edebileceklerini gösteren bir arka plan deneyimi vardır (Berlin Eleştirel Teori Enstitüsü [InkriT], 2007, s. 171).

Kültürlerarası düşüncenin temel zorluğu, tamamen kültür endüstrisi tarafından belirlenen bir toplumda nasıl ortaya çıktığını açıklamakta yatar. Kültür endüstrisinin gücünün sınırlı kapsamı ve aniden ortadan kaybolması veya asimilasyonu ile açıklandığı veya diğer yandan kopuşun o kadar yaygın olduğu ve Frankfurt Okulu'nun reddedildiği söylenebilir. Kapitalizm, yirminci yüzyıl toplumunda, genellikle siyasi ve toplumsal hareketlerin canlanmasında kendini gösterir (Bottomore, 1997; s. 57). Eleştirel teorisyenler sosyolojik "popüler kültür" kavramı yerine "kültür endüstrileri" kavramını kullanmayı tercih ederler. Kültür endüstrisi, özellikle 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde eğlence endüstrisinin yükselişiyle birlikte kültürel formların ticarileştirilmesinin bir sonucudur (Bekalp, 2019).

Frankfurt Okulu'nun çalışmalarının üçüncü teması olan "kültürel endüstriler", sosyolojik meselelerle yakından ilgili bir temadır. Bazıları tekel altındaki tüm kitle kültürünün aynı olduğunu iddia ederken diğerleri bu kültürün kültür ve eğlence karışımının bir sonucu olduğunu söyler. Ayrıca, kültür endüstrisi ve reklam endüstrisi birbirine karışmıştır ve her ikisi de insanları manipüle etme süreci haline gelmiştir (Bottomore, 1997; s. 55-56). Reklam yoluyla "başarılı tıklamalar, türler ve karışımlar" şeklinde kamuoyuna sunulan materyaller, kültür endüstrisi tarafından "sözde-bireycilik" teknikleri kullanılarak, yani bireylerin seçeceği hissi yaratılarak bir manipülasyon aracı olarak kullanılmaktadır. Bu durumda tüketiciler artık kültür endüstrisinin inanmaya istekli olduğu "krallar" değiller; onlar kültür endüstrisinin özneleri değil, nesneleridir (Ceylan, 2019).

Teknoloji ve teknolojik farkındalığın kendisi, eleştiriyi susturan ve başarısızlığa uğrayan birleşik, kökünden sökülmüş yeni bir "kitle kültürü" fenomeni oluşturmuştur (Bottomore, 1997; s. 19). Hayal kırıklığı, Adorno ve Horkheimer'ı popüler siyasetin neden umduklarının aksi yönde gitmediğini araştırmaya sevk etmiş ve kitlelerin kültür endüstrisi tarafından büyülendiği sonucuna varmışlardır. Başka bir deyişle, kitlelerin afyonu artık bir din değil, kültür endüstrisi tarafından sağlanan bir metadır (Akar, 2007). Aslında ekonomik ve sosyal yapı değiştikçe artık kitle kültürü anlamında

spontane kültürel alanlara atıfta bulunmazlar. Çünkü kültür bir yaşam alanı değil, bir tüketim alanı haline gelmiştir. Bu kavram kullanılmaz çünkü popüler kültür, kapitalist kültürel örgütlerin sermayenin taleplerine gerçekten duyarlı olduğu izlenimini verir (Bekalp, 2019).

Frankfurt Okulu'nun kültürel fenomenlerle, yani insan bilincinin ürünleri ve tezahürleriyle en uygun ilişkisi, düşünce ve eylemin merkezindeki bireye özel bir odaklanmayı içerir (Bottomore, 1997; s. 19). Toplumsal devrim işçi sınıfından gelemez, çünkü kültür endüstrisi talebi "manipüle ederek" kitleleri "uyutur". Marcuse, Adorno ve Horkheimer ile kısmen aynı fikirde olsa da toplumsal devrimlerin işçi sınıfı tarafından değil, toplumun uçlara itilmiş marjinal katmanları tarafından gerçekleştirildiğine inanır (Akar, 2007). Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisini "bir beyin yıkama ve sosyal kontrol aracı olarak yukarıdan empoze edilen bir yönetim kültürü" olarak görürler. Böylece kültür endüstrisindeki kültür kavramı artık ideolojik egemenliğe kayarak işlev görmektedir (Ceylan, 2019).

Kültür, film, radyo, dergi vb. gibi bazı kültürel araçlar aracılığıyla benzerlikler yoluyla her şeye bulaşır ve neredeyse "birleşik" bir sosyal sistem yaratır; böyle bir sosyal sistemi oluşturma sürecinde üretilen materyallerin standartlaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Tüketicilerin ihtiyaçları, kültürel ürünlerin standardizasyonu nedeniyle pazara sunulan "aynı ürün" aslında bu tekdüzeliği maskelemektedir (Ceylan, 2019). Adomo'ya göre kültür endüstrisi, tüketime uygun kültür üretme ve üretimine göre tüketimi teşvik etme işlevine sahiptir. Kültür endüstrisi her zaman kendi kendini finanse eden bir sistem oluşturmuştur. Bir ürünün tüketilmesi için önce alt yapı düzenlenir ve ardından ürün piyasaya sürülür. Bundan sonra, tüketilmeyecekleri olası değildir (Bekalp, 2019).

Giderek daha fazla kurum, popüler kültürün insanları köleleştirmede eski zamanların basit baskın yöntemlerinden daha kurnaz ve daha etkili olduğunu hissetmeye başlar. Bir bakıma, tikel-evrensel uyumsuzluk, sosyal çelişkilerin çatışmasından daha kötüdür, çünkü kurbanı pasif kabule ehlileştirir. Sosyal aracıların azalmasıyla, pasif direnişin gelişmesi için fırsatlar ciddi şekilde zayıflatmaktadır (Jay, 2014, s. 342). Kitle iletişim araçları, "düzenin medya kuruluşu" olarak, bu muhalefetleri körüklemek için düzenin devamlılığını sağlarken, siyasi ve ekonomik egemenliğin bir aracına indirgenmiştir (Ceylan, 2019).

4.5. Pozitivizm Eleştirisi

Pozitivizm, doğa bilimlerinin başarılarıyla övünen, sosyal bilimleri incelemek için doğa bilimlerinin yöntemlerinin kullanılmasını savunan Aydınlanma düşüncesinin birçok söylemini içerir. Horkheimer ve Adorno, "nesnel bilimsellik" kisvesi altında sunulan bu pozitivist bilim anlayışını reddeder (Bekalp, 2019). Öncelikle pozitivizm, toplumsal hayatın doğru bir şekilde kavramsallaştırılmasını ve anlaşılmasını sağlayamayan ve sağlamayan yetersiz ve yanıltıcı bir yaklaşımdır. İkincisi, pozitivizm, herhangi bir radikal değişimi önleyerek ve siyasi dinginliğe yol açarak, basitçe onunla ilişki kurarak mevcut siyasi düzeni kutsallaştırır. Üçüncüsü, pozitivizm içsel olarak yeni bir tahakküm biçimi olan 'teknokrasi'yi desteklemeye ve üretmeye dayanır ve bu süreçlerde temel bir faktördür (Bottomore, 1997; s. 28-29).

Pozitivizmin temel bilimsel anlayışına göre insan beyninde tasarlanan nesnel gerçeklik bilimsel bilgidir. Ayrıca bu anlayışa göre bilimsel bilgi, sunulduğu olgunun test edilebilirliği ile ölçülür. Pozitivist anlayışa göre sınanamayan bilgi, bilimsel bilgi niteliği taşımaz (Gök, 2019). Birinci Dünya Savaşı'ndan 1960'lara kadar Avrupa'da ortaya çıkan diğer sosyal ve felsefi düşünce biçimleriyle yakından ilişkilidir. Varoluşçuluk ve fenomenoloji öğretilerinde ifade edilen ve devam eden ve yenilenen "pozitivizme karşı isyan" Lukacs ve Korsch'un Hegelci Marksizmle dolu ilk yazılarında yer almaktadır. Kitlesel sanayileşme, teknokrasi ve bürokrasi, Max Weber tarafından "rasyonalizasyon" kavramı içinde ve daha sonra sosyolojik yazılarda geliştirilmiştir (Bottomore, 1997; s. 61).

Pozitivizm ve araçsal rasyonalite eleştirisi, Frankfurt Okulu'nun kapitalizm eleştirisinin bir boyutudur. Bu nedenle, araçsal rasyonalitenin eleştirisi aynı zamanda kapitalizmin bir eleştirisidir (Yeşilyurt, 2013). Pozitivizm eleştirisi, geç kapitalizmin veya daha geniş anlamda, 20. yüzyılın ileri sanayi toplumlarının karakteristiği olan yeni bir tahakküm biçimi olan "bilimsel ve teknolojik rasyonalite"nin eleştirel bir belirlenimiyle karıştırılır. Bu, Frankfurt Okulu'nun ana baskın güç olmasa da ideolojiye artan vurgusunun ve dolayısıyla özgürleşme sürecinde temel bir unsur olarak ideolojinin eleştirisinin bir parçasıdır (Bottomore, 1997; s. 26).

Pozitivizm ve ampirizm eleştirisi, Horkheimer'ın 1937'deki geleneksel ve eleştirel teori hakkındaki makalesinden 1969'daki pozitivizm tartışmasına kadar her şeyin

temelini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Frankfurt Okulu'nun otuz yıllık sosyal teorisi için de temel sağlamıştır (Bottomore, 1997; s. 28). Bilgi insanlık tarihinin bir parçası olsa da, nihai bir durum değil, bir oluş halindedir, bu nedenle eleştirel teori, bilginin fetişleştirilmesini ve insan eyleminin dışında "eylemden daha yüksek bir şey olarak" reddetmiştir (Ceylan, 2019). Bu durumda sadece ampirik gözleme ve nicelleştirmeye değer veren pozitivist paradigma, doğal olarak varlıklardaki niteliksel farklılıkları yok saymıştır. Böylece her şey birbirinin yerine kullanılabilen daha büyük makinelerin eşdeğer parçaları olarak görülmeye başlanmıştır (Çetin, 2017).

Frankfurt Okulu kuramcıları, pozitivizmi bir bilgi teorisi ve bilim felsefesi olarak eleştirirken belirsiz ve değişken bir eleştiri nesnesi fikriyle hareket etmişlerdir (Bottomore, 1997; s. 29). Eleştirel kuramcılar, pozitivizm, hermeneutik ve geleneksel felsefenin diyalektikten yoksun bir şekilde davrandıklarını ve bu nedenle bütüncül bir yaklaşım sunmadıklarını iddia etmişlerdir. Bu anlamda tek yöntem ve tek bilim anlayışına karşıdırlar. Frankfurt Okulu kuramcıları bu anlayışı, insanı ve doğayı sömürmek olarak görmüşler ve pratik-teorik ilişkisi olmayan bir yapının başarılı olamayacağını savunmuşlardır (Bekalp, 2019). Horkheimer, 1937'de yayınlanan iki büyük makalesinde pozitivizmi daha geniş bir şekilde eleştirmiştir. Horkheimer'ın genel "bilimselcilik" eleştirisi ve Viyana Okulu üyeleri tarafından "Birleşik Bilim" projesi biçiminde ifade edilen, doğa ve sosyal bilimlerde ortak evrensel bir bilimsel yöntem fikri, özellikle de bilimin evrensel ve bilimsel yöntemi ve pozitivizmin tek bilgi ve teorisi, felsefenin yozlaşmasına yani bilime karşı herhangi bir eleştirel tutuma karşı çıkmak için tasarlanmıştır (Bottomore, 1997; s. 29).

Horkheimer ayrıca, genel olarak akademi tarafından kabul edilen ilkeler de dahil olmak üzere, ampirik alfa ve omeganın yetersiz bir ilke olduğunu ve giderek daha yüzeysel olan burjuva ideolojisinin algı yoluyla doğrulanması şeklinde mantıksal pozitivizme bir dizi spesifik eleştiride bulunmuştur. Pozitivizm, belirli gerçeklerin birikimini içerir; pozitivizm, şeylerin görünümü ile özleri arasında ayrım yapmamıştır. Akademinin pozitivizm eleştirisiyle ilgili ikinci sorun, pozitivist bilim felsefesi ile statükonun kabulü arasındaki bağlantıdır (Bottomore, 1997; s. 32).

Habermas, kendisine göre pozitivist bilim felsefesinin "taraflı nesnelliğini" destekleyecek herhangi bir "yeterlilik" teorisine açıkça karşıdır (Bottomore, 1997; s. 69). Frankfurt Okulu'nun pozitivizm değerlendirmesi ana hatlarıyla şu şekildedir: 1)

Pozitivizm, toplumsal hayatın doğru bir şekilde kavramsallaştırılmasını ve anlaşılmasını sağlamayan, yetersiz ve yanıltıcı bir yaklaşımdır. 2) Pozitivizm, yerleşik siyasi düzeni, sadece onunla ilişki kurarak, herhangi bir radikal değişikliği önleyerek ve siyasi sükûnete yol açarak kutsar. 3) Pozitivizm, içsel olarak yeni bir tahakküm biçimi olan 'teknokrasi'yi desteklemeye ve üretmeye dayanır (Çiçekdağı, 1999).

4.6. Tahakküm Eleştirisi

Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma eleştirisi, Aydınlanmanın kendi iddialarıyla çeliştiği fikrine dayanmaktadır. Aydınlanmanın temel amacı olan kurtuluş ideali, okul için çok önemli olan tahakküm haline gelmiştir (Ünal, 2018). Horkheimer ve Adorno'ya göre, hesaplama, ölçme, değiş tokuş, karşılıklılık, biçimlendirme, uyum ve bütünlük gibi değerler tarafından yönlendirilen burjuva fikirleri, doğayı yöneten sürecin bir parçasıdır. Bu açıdan Aydınlanma düşüncesi daha radikal bir şekil almış ve insanlara hakimiyet sağlamıştır. Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkan zihin kavramının doğaya hükmetmek için tasarlandığını ve eskisinden farklı olarak bu amacın nihayetinde başkalarıyla olan ilişkilerde tezahür ettiğini vurgulamıştır. Aydınlanma toplumsal tahakküme karşı başlamış ancak, egemenliğin içeriğini değiştirdiği noktaya gelmiştir. Şimdi baskının odak noktası Aydınlanma ile geliştirilen rasyonalitedir (Ünal, 2018).

4.7. Kapitalizm Eleştirisi

Kapitalizmin dayattığı değerler, ekonomik ve siyasi güce sahip olanların hizmetindeki bireylerin davranışlarını hedef almaktadır. Ayrıca, kapitalizm sistematik olarak belirli sınıfları zayıflatır, onların tam potansiyellerine ulaşmalarını ve yaratıcı sürece katılmalarını engeller (Çetin, 2017). Kapitalizm, yerel gücü, merkezi kapitalist devlet gücüne tabi ikincil bir güç merkezine indirgeyerek feodal döneme özgü adem-i merkeziyetçilik eğilimlerine son vermiştir (Akar, 2007).

Tekelci kapitalizm, bürokrasinin bir topluma hükmettiği ve devletin egemen sınıfının büyük iş dünyası ile iş birliği yaptığı devlet kontrollü kapitalizmdir. Tekelci kapitalizmde, şirketler esas olarak ulusal ölçekte aktiftir (Akar, 2007). Neumann'ın

yaklaşımı, totalitaryen rejimi, kapitalizmin gelişmesinde özel bir aşamasına karşılık gelen bir oluşum olarak değerlendirmiştir. Diğer taraftan Horkheimer ve Pollock, totaliter rejimi iktisat üzerine siyasetin önceliği, teknolojik rasyonalite tarafından işler kılınan egemenlik ve halk kitleleri arasında irrasyonel tavır ve duyguların sömürülmesi aracılığıyla nitelendirilen yeni bir toplum tipi olarak ele almıştır (Bottomore, 1997; s. 23).

4.8. Faşizm Eleştirisi

İlk aşamada, akademi üyeleri antisemitizm konusunu görmezden gelmişler ve otorite ve faşizm üzerine yayınladıkları çalışmalarında, araştırmalarında örtük olarak Yahudiler meselesine atıfta bulunmuşlar. Akademinin antisemitizm üzerine yaptığı araştırmalar belirginleşmiş ve 1940'lardan sonra akademinin konuya yaklaşımı değişmeye başlamıştır (Karaman, 2019).

En çarpıcısı, faşizm analizlerinde faşizmi bu dar çerçeveden ya da en azından oldukça yorucu bir şekilde anti-semitizm olarak görmüşler. Bu bağlamda, onların çalışmalarıyla karşılaştırıldığında, Franz Neumann'ın klasik bir nasyonal sosyalizm eseri olan "Behemoth"u, Alman ekonomisi, totaliter bir devlet tarafından yönetilen bir tekel ve komuta ekonomisidir şeklinde ifade etmiş ve "totaliter tekelci kapitalizm" adını vermiştir (Bottomore, 1997; s. 22-23).

4.9. Özne-Nesne İlişkisi

Aydınlanma felsefesinde özne-nesne ayrımının çıkış noktası Descartes'ın Kartezyen tema tasarımıdır. Descartes, varlığın bilgisini elde etmek için her şeyden şüphe edilmesi gerektiği gerçeğinden hareketle, bilgiye ulaşmanın yolunun, şüpheyi ortadan kaldırmak için mantıktan önermeler geçirmek olduğuna işaret etmiştir. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre, kendini bilme ile kartezyen öznenin rasyonel düşünme algısı arasındaki bağlantı, özne ile nesne arasındaki ayrımın ve dolayısıyla bireysel doğanın egemenliğinin ve sömürüsünün yolunu açar (Gökulu, 2014).

Kant'ın kavramsallaştırmasının anlamı, nesnenin doğasını kavrama yeteneğimizin ötesinde, doğası gereği bilinemez olmasıdır. Kant'a göre dünyayı zihnimizin

işleyişiyle biliriz. Dünyayı öğrenmeye veya anlamaya başladığımızda, aklımızı kullanmak zorundayız. Önemsiz görünebilir, ancak zihinlerimiz dünyayı uzay, zaman, madde vb. gibi belirli kategoriler aracılığıyla görmeye alışkındır. Yani zihinsel yapımız dünyayı görme şeklimizi şekillendirir. Bu onların tutsağı olduğumuz anlamına gelir. Bu yüzden şeyleri anlamamız sınırlıdır. Nesnelerle duyusal karşılaşmalarımız, gördüğümüzün gerçek doğasını tanımlayan bir şekilde ifade edilebilir. Her betimleme çabası, zihnin nesneyi tanımladığı araca geri döner (Moseley, 2010, s. 91-92).

Eleştirel teori, bürokrasiyi baskın hale getirerek ve bireyi nesne statüsüne indirgeyerek faşist ideolojiden beslenen ve tekelleşme eğiliminde olan kapitalist sistemi eleştirir. Aslında bireyler yarattıkları tarihsel olaylar ve olgular karşısında güçsüzleşir ve kendilerine yabancılaşırlar. Bu noktada eleştirinin temel amacı, bireylerin yaptıklarının kendi eylemlerinden kaynaklandığını anlamalarını sağlamak ve kendilerine dayatılan fikirlerin esiri olmalarını engellemektir (Ceylan, 2019).

Hegel'in amacı, ampiristlerin bir şeyi sırf geçersiz olduğunu algıladığımız için bildiğimizi iddia ettiklerini göstermektir. Algı bilinçli eylemi içerir ve bilinç yalnızca ona karşı yargılamak için kendine referanslar üretir. Diğer bir deyişle, meşruiyetin ancak sistemin kendisinden gelebileceği bir durum söz konusudur (Moseley, 2010, s. 93). Habermas ise nesne oluşumu hususunda kısmen Kant'tan esinlenmiş ancak bu nesnelerin zorunlu özellikleri herhangi bir bilgili özne tarafından çıkarsanamaz; daha ziyade, çağdaş gerçekçi felsefenin evrensel evrensel özelliklerine dayanan insanların özel iradesinden kaynaklandığı görüşüyle Kant'tan ve yeni-Kantçı Austro-Marksizm anlayıştan ayrılır (Bottomore, 1997; s. 66).

5. SONUÇ

17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da bilim, siyaset ve din alanlarında birbirini takip eden yenilikler, Batı dünyasında hem teorik hem de pratik olarak büyük değişimlere yol açmıştır. Bu değişimlerin Batı toplumuna yansıması, ekonomik alanda kapitalizmin, ahlaki alanda rölativizmin, siyasi alanda milliyetçiliğin, doğa ve sosyal bilimlerde pozitivizmin ve sosyal alanda bireyciliğin yoğunlaşması ve egemenliği ile sonuçlanmıştır.

Modern ve Aydınlanma ideallerine yönelik eleştiri ve muhalefet de Rousseau'dan bu yana Batı entelektüel ikliminin bir parçası olmuştur. Alman İdealizmi, Marksizm, Varoluşçuluk, Fenomenoloji, Tarihselcilik, Hermeneutik, Yapısalcılık, Eleştirel Teori ve Postmodernizm gibi felsefi gelenekler, Batı dünyasının düşünce etkileri üzerinde büyük ve kalıcı bir etkisi olan bu karşıtlıkların örnekleri olarak sayılabilir. Bu eleştirel geleneklerin her birinin temsilcileri, Aydınlanma ideallerinden kaynaklandığına inandıkları farklı sorunlara odaklanarak kendi bakış açılarını, yorumlarını ve çözümlerini sunmuşlardır.

Eleştirel kuramın oluşumuna tanıklık eden 20. yüzyılın ilk yarısı, yalnızca iki dünya savaşının ve sonunda toplu katliamların, ırkçılığın, özellikle Yahudi düşmanlığının yaşandığı ve toplumun iletişim araçlarıyla algı yöneliminin değiştirildiği bir dönem değil; 16. yüzyılda bilimsel araştırmalarla başlayan ve 17. ve 18. yüzyıllarda ivme kazanan Aydınlanma felsefesinin ilkelerinin belirlediği modernleşme sürecinin olumsuz sonuçları bu dönemde güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Özellikle 20. yüzyılda modernleşme sürecinin çökmesinden sonra fikir dünyası yeni bakış açıları bulmak için eleştirel bir bakış açısı geliştirmeye başlamıştır.

Frankfurt Okulu'nun teorik sorunları, modern dünyanın en acılı dönüşümünü yaşayan 20. yüzyılın neredeyse tüm fenomen alanını kapsar. İdeoloji, ekonomi, psikoloji, tarih, sanat, edebiyat, kültür, işçi sınıfı, burjuvazi ve daha birçok olgu, okulun teorik gözleminin nesnesi haline gelir. Frankfurt Okulu'nun teorik çalışmasının bir felsefe

olarak kabul edilemeyeceği ve okulun teorik yapısının, en iyimser durumda, ancak bir sosyal felsefe olabileceği yönünde sıklıkla eleştiri getirilir. Okulun toplumsal gerçekliği sofistike bir şekilde ele alışı eleştiri nedeni gibi görünse de asıl sebep Marksist söylemin her olgunun standardına dönüşmüş olmasıdır.

Eleştirel teorinin karşı çıktığı akıl anlayışı, epistemolojik kırılmalara yol açan 17. yüzyıl bilimsel devrimi ve yeni bir kozmik tahayyül sonucu ortaya çıkan, giderek belirli bir Aydınlanma biçimine evrilerek sonunda teknoloji ve kapitalizm tahakküm etkisindeki bilime yönelen akıl anlayışıdır. Özünde, akıl ve gerçekliğin, deney ve tecrübe yoluyla kazanılan bilginin düzenlenmesinde önemli bir konuma yükseltilir, maddi dünyaya ve insan dünyasına dair tüm düşünce ve bilgiler ampirik gerçeklere dayanır ve tüm insanlık koşulları bilim yoluyla iyileştirilebilir. Aydınlanma düşüncesi; akıl, kişisel inançlar, ticaret, iletişim, sosyal ilişkiler, aydınlanma anlayışı, cinsellik ve mülkiyet alanındaki mevcut geleneksel kısıtlamalardan kurtularak fertlerin özgürleşebileceği ya da özgürlüğü elde edilmesi gerektiğine dair bazı temel ilkelerle başlasa da ancak Frankfurt Okulu önünde net bir şekilde sorgulanmaya başlanır.

Frankfurt Okulu temelde Aydınlanma düşüncesinin bir efsane/mit haline geldiğini söyler. Zihnin birçok alanda araçsallaştırılması akılcılık kavramının sorgulanmasına yol açmıştır. Doğayı akıl yoluyla dizginlemeye ve evcilleştirmeye çalışanlar bilimin egemenliğine girmiştir. Bu anlamda Frankfurt Okulu'nun eleştirisi Aydınlanma'ya dayanmaktadır. Ancak Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma düşüncesine veya bilimine genel olarak saldırmadığı görülmektedir. Eleştiriler ve saldırılar, yalnızca bir paradigmatik perspektiften uygulanan Aydınlanma ve modern bilimden ortaya çıkan resme odaklanmaktadır. Bu anlamda eleştiri, kurumların dönüşümüne ve bireylerin özgürleşmesine işaret etmektedir. Eleştirel teori, öz-eleştirel olabilen bir öz-yansıtma teorisidir.

Frankfurt Okulu'nun ilk temsilcileri, özellikle Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma aklının doğa üzerindeki egemenliğinin nihayetinde insanı da içerdiğini, insanın doğanın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Aydınlanma'nın kendisinin dönüştüğünü söyleyerek Aydınlanma felsefesini reddetmiştir. Bir mite dönüşse de yolculuk mitlerden kurtulmaktır. Aynı şekilde aydınlanma kavramı ile iç içe geçmiş pozitivist teori, insan düşüncesini ve bilgisini her şeyin üstüne koyarak insani değerleri reddeden ve matematikselleştiren bir sistem olarak eleştirilmiştir.

Kültürün sanayileşmesi ve bu eksende eğlence endüstrisinin ortaya çıkması, kitle iletişiminin gelişmesi, Amerika Birleşik Devletleri'ne göçün saldırısı, film endüstrisinin keşfi, Naziler ve diğer totaliter kurumlar tarafından kültürün manipülasyonu, hepsi eleştirel teorisyenlerin değişen faktörleri değerlendirmesini elzem hale getirmiştir. Avrupa faşizminin kurbanları olarak, Frankfurt Okulu üyeleri, faşist kültüre ve topluma itaati sağlamak için Nazilerin araçları kullanmasına ilk elden tanık olmuş, ekonominin devlet ve büyük şirketler tarafından yönetildiği bu dönem, kitlesel üretim ve tüketim dönemi olup benzer ihtiyaçlar, fikirler ve davranışlar sergileyen bir "kitle toplumu" ile karakterize edilmiştir.

Bireysel düşünce ve eylemler artık sosyal ve kültürel ilerlemenin motoru değildir; bireyler büyük şirketler ve kuruluşlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Ayrıca bu dönem boyunca popüler kültür ve iletişim, örgütlü ve popüler bir toplumsal düzene uygun düşünce ve davranış kalıplarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kültür endüstrisinin kavramsal ve ideolojik sorunlarını değerlendirirken en önemli nokta, temasının diğerini görmezden gelerek pasifleştirdiği özne-nesne ilişkisinin bozulması sorununa odaklanılmıştır. Özne ile nesne arasındaki aracılık ilişkisinin bozulması nedeniyle, ikisi arasındaki ayrımın keskinleşmesiyle "ideoloji" ortaya çıkmıştır.

Kitle iletişim araçlarının sosyokültürel dinamiklerin şekillenmesindeki rolü göz önüne alındığında, kültür ve iletişim alanı arasındaki ilişkinin doğasını anlamak daha kolay olacaktır. Dolayısıyla modern kitle toplumunu bir zırh gibi saran kültür endüstrisinde bireyin de özneden uzaklaşarak "maddileştiği" ve somutlaştığı söylenebilir. Böylece, bir zamanlar aktif özne olarak doğaya hükmedebileceği düşünülen bireyler, nesne haline gelmekte ve bu kez kendileri de kapitalist sistemin yarattığı tahakküme maruz kalmaktadır.

Pozitivistler ise dünyanın yalnızca gerçeklerden ve şeylerden oluştuğuna ve insanın metalaşmasının önünü açtığına inanırlar. Ancak insan gizemli bir varlıktır, doğrudan bilime tabi değildir. Bu nedenle okul düşünürleri, insanın bilimsel bir materyal olduğu fikrini reddeder. Bu durum aynı zamanda insanın yarattığı dünyanın metalaşması ve piyasaya sürülmesi olarak görüldüğünden, öznenin tüketim çarkının merkezi olarak korunması gerektiğine inanılmaktadır. Aslında eleştirel teorisyenler, özne ile nesne

arasındaki ilişkinin bulanıklaştığını ve standartlaştırılmış bir meta olarak kültür arasında doğrudan bir ilişki olduğunu iddia ederler.

Frankfurt Okulu filozoflarının, kurulduğu günden bu yana kendi teorilerini ve modern kapitalist toplumu başarıyla eleştirdiklerini ve uygulama alanındaki değişiklikleri dikkate alarak teorilerini değiştirmeyi ihmal etmediklerini görebiliriz. Bu tavrın kendisi bile, eleştirel teorinin dogmatizmin statik ve kısıtlanmış doğasına karşı bir dinamizm ve özgürleşme sağlayabileceğinin bir ifadesi gibi görünmektedir. Sonuç olarak, baş döndürücü gelişmeler karşısında "gerçeğin ötesine geçme" ihtiyacı devam etmekte ve önemi artmaktadır. Eleştirel teori, sosyal bilimciler ve sosyal bilimlerdeki uygulayıcılar için günümüzün ötesine geçmek için bazı önemli ipuçları sunmuştur.

KAYNAKÇA

Akar, M. Y. (2007). Marksist ve foucaultcu iktidar anlayışları üzerine sosyolojik bir karşılaştırma. Yüksek Lisans Tezi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale.

Akay, A. (2000). Aydınlanma, modernlik ve minörlük. *Toplumbilim, 11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 5–8.

Akkol, M. L. (2019). Kitle endüstrisi ve kitle kültürü kavramlarının frankfurt okulu düşüncesi üzerinden analizi. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, *2*(3), 49–64.

Altınkaya, M. T. (2014). Frankfurt okulu'nun aydınlanma eleştirisi bağlamında distopik filmlerde insan-doğa ilişkisinin başkalaşımı. Yüksek Lisans Tezi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü*, İzmir.

Aşkın, Z. (2011). Heidegger ve adorno'nun perspektifinden teknik kavramının değerlendirilmesi. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (17), 41–55.

Balkız, B. (2004). Frankfurt okulu ve eleştirel teori: sosyolojik pozitivizmin eleştirisi. *Sosyoloji Dergisi*, (12–13), 135–158.

Begtimur, M. E. (2018). Frankfurt okulu ve kitle iletişim araçları eleştirisi. *Social Sciences: Theory and Practice*, *2*(2), 50–63.

Bekalp, B. (2019). Frankfurt okulu'nun temel eleştiri ve amaçları. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (1), 15–24.

Benhabib, S., Blomster, W. V., Dallmay, F. R., Goldmann, L., Held, D., Jay, M., … Wilson, H. T. (2014). *Frankfurt okulu*. (H. E. Bağce, Ed.) (4. Baskı.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Berlin Eleştirel Teori Enstitüsü [InkriT]. (2007). Kültür endüstrisi (Çev: M. Açıkgöz). *Tarihsel eleştirel marksizm sözlüğü* içinde (8/I.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bottomore, T. (1997). *Frankfurt okulu*. (Y. Aktay ve A. (Çev.. Çiğdem, Ed.) (Gözden Geç.). Konya: Vadi Yayınları.

Bottomore, T. (2013). *Frankfurt okulu ve eleştirisi*. (Ü. H. Yolsal, Ed.) (1. Baskı.). İstanbul: Say Yayınları.

Cassirer, E. (2000). Aydınlanma çağının düşünme biçimi. (Çev: D. Özlem). *Toplumbilim*, *11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 37–50.

Çetin, Z. (2017). Araçsal aklın eleştirisi: horkheimer ve adorno. *Journal of Current Researches on Social Sciences, 7*(1), 405–416.

Cevizci, A. (2000). *Paradigma felsefe terimleri sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Cevizci, A. (2017). *Aydınlanma felsefesi* (1. Baskı.). İstanbul: Say Yayınları.

Ceylan, D. (2019). Frankfurt okulu'nun "kültür endüstrisi" eleştirisi bağlamında kitle iletişim araçları. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*, (14), 30–43.

Çiçekdağı, C. (1999). *Horkheimer ve adouno bağlamında eleştirel teori*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Çoban, A. İ. ve Buz, S. (2008). Eleştirel teori: gelişimi, kabulleri ve sosyal hizmette kullanımı. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 19*(1), 71–88.

Coşkun, B. (2013). Frankfurt okulu: düş kırıklığı, aklın büyüsü ve sirenlerin sesi. *Düşünme Dergisi*, (4), 1–10.

Delice, D. Y. (2007). Kültür endüstrisinin üretim nesnesi olarak sanat. *Felsefe-Yazın Dergisi*, (10), 1–7.

Dellaloğlu, B. F. (1995). *Frankfurt okulu'nda sanat ve toplum* (1. Basım.). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Dellaloğlu, B. F. (2000). Giriş. *Toplumbilim, 11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 9–12.

Demirel, C. (2021). *Frankfurt okulu ve doğa felsefesi*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Denby, D. J. (2000). Aydınlanmanın krizi, modernizmin krizi mi?. (Çev: L. C. Taşçıer). *Toplumbilim, 11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 95–102.

Ergun, D. (2018). Frankfurt okulu ve aydınlanma eleştirisi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1*(1), 68–76.

Foucault, M. (2000). Aydınlanma nedir?. (Çev: E. Özgül ve Ö. Oğuzhan). *Toplumbilim, 11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 69–76.

Foucault, M. (2011). *Felsefe sahnesi/seçme yazılar 5*. (I. Ergüden, Çev.) (2. Basım.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gay, P. (1977). *The Enlightenment: The Rise of Modem Paganism*. New York: Norton Library.

Gök, E. (2019). *Frankfurt okulu ve sanat ilişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Göka, E. (2000). "Güç ilişkileri" açısından aydınlanma. *Toplumbilim, 11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 113–120.

Gökulu, G. (2014). Aydınlanma felsefesinin ceza adalet sistemine etkileri ve şiddetin eleştirisi. *The Journal of Academic Social Science*, *2*(5), 629–650.

Gülenç, K. (2010). *Eleştiri, toplum ve bilim: frankfurt okulu üzerine bir inceleme*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Horkheimer, M. (1998). *Akıl tutulması*. (O. Koçak, Ed.) (4. Basım.). İstanbul: Metis Yayınları.

Işık, S. (2012). Foucault ve aydınlanma'nın geri dönüşü. *Individual and Society Journal of Social Science*, *2*(2), 91–110.

Jay, M. (2014). *Diyalektik imgelem frankfurt okulu'nun tarihi ve çalışmaları [1923-1950]*. (S. Doğan, Ed.) (1. Basım.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kant, I. (1984). *Seçilmiş Yazılar: Aydınlanma nedir? sorusuna yanıt. (Çev. N. Bozkurt)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Karaman, F. (2019). *Frankfurt okulu'nun din görüşü: jürgen habermas örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Karslı, Ö. (2018). Akıl-kültür ilişkisi: kriz ve eleştirel akıl. *Erdem*, (75), 149–166.

Kayhan, A. (2000). Aydınlanma ve jean jacques rousseau. *Toplumbilim*, *11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 57–68.

Kızılçelik, S. (2008). *Frankfurt okulu* (Genişletil.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Kolektif. (1990). *Günümüzde felsefe disiplinleri (Çev: D. Özlem)* (1. Baskı.). İstanbul: Ara Yayıncılık.

Mendelssohn, M. (2000). Aydınlanma nedir? sorusu üzerine. (Çev: A. Irgat). *Toplumbilim*, *11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 13–16.

Moseley, A. (2010). *A'dan z'ye felsefe (Çev: A. Süha)* (1. Basım.). İstanbul: NTV Yayınları.

Odabaş, U. K. (2018). Frankfurt okulu ya da eleştirel teori üzerine. *Dört Öge*, (14), 211–233.

Öztürk, T. A. (2020). Sosyolojide müzik: frankfurt okulu, adorno ve kültür endüstrisi. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, *26*(5), 527–534.

Reichenbach, H. (2000). *Bilimsel felsefenin doğuşu. (Çev: C. Yıldırım)* (1. Basım.). Ankara: Bilgi Yayınları.

Russ, J. (2012). *Felsefe tarihi: aklın zaferi (Cilt 3). (Çev: İ. Yerguz)* (1. Baskı.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Schmidt, J. (2000). Aydınlanma neydi? Moses Mendelssohn ve Immanuel Kant Berlinische Monatsschrift'i nasıl yanıtladı. (Çev: F. Altın). *Toplumbilim*, *11*(Aydınlanma ÖZel Sayısı), 23–36.

Taşkın, A. ve Becermen, M. (2013). *Felsefe tarihi II: Rönesans, yeniçağ ve XIX. yüzyıl felsefesi tarihi*. (A. K. Çüçen, Ed.) (1. Basım.). Ankara: Sentez Yayıncılık.

Timuçin, A. (2000). Aydınlanma düşüncesi. *Toplumbilim, 11*(Aydınlanma Özel Sayısı), 51–56.

Touraine, A. (2002). *Modernliğin eleştirisi (Çev: H. Tufan)* (4. Baskı.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ünal, V. K. (2018). *Frankfurt okulu düşünürlerinin aydınlanma eleştirisi: horkheimer, adorno ve marcuse bağlamında*. Yüksek Lisans Tez, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Yeşilyurt, B. (2013). Frankfurt okulu'nun araçsal akıl ve pozitivizm eleştirisi. Yüksek Lisans Tezi. *İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.

Yıldırım, T. (2019). Eleştirel teori: habermas ve frankfurt okulu. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), 19*(2), 904–908.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : İlyas TÜRKBEN

Doğum Tarihi :

Yabancı Dil :

Eğitim Durumu :

Lisans :

Yüksek Lisans : Kırıkkale Üniversitesi 2023

Çalıştığı Kurumlar ve Yıllar : Milli Eğitim Bakanlığı Öğretmen 2002-……

Yayınları (SCI) : 13.Uluslararası Sosyal Beşeri Ve Eğitim Bilimleri Kongresi, Frankfurt Okulu Bağlamında Aydınlanma Eleştirisi Bildirisi

Yayınları (Diğer) :

Araştırma Alanları :Felsefe, Sosyoloji